

PRZEGLĄD ARCHEOLOGICZNY

CZASOPISMO POŚWIECONE ARCHEOLOGII PRZEDHISTORYCZNEJ I NUMIZMATYCE ŚREDNIOWIECZNEJ

ORGAN POLSKIEGO TOWARZYSTWA PREHISTORYCZNEGO ORAZ KOMISJI
ARCHEOLOGICZNEJ TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK w POZNANIU

WYCHODZI BEZTERMINOWO w OBJĘTOŚCI ROCZNEJ OKOŁO 8 ARKUSZY

PRENUMERATA ROCZNA: 100 mk. — CENA ZESZYTU NINIEJSZEGO 50 mk.

ADRES REDAKCJI: Dr. J. KOSTRZEWSKI, POZNAŃ, UL. MICKIEWICZA 34

:: SKŁAD GŁÓWNY w KSIĘGARNI M. NIEMIERKIEWICZA w POZNANIU ::

Leon Kozłowski:

Wielkopolska w epoce kamiennej.

Część II.

Mikrolit neolityczny.

Kultura mikrolityczna w pełnym neolicie reprezentowana jest przez liczny szereg osad, prawie wyłącznie znajdujących na wydmach. Na podstawie ceramiki, towarzyszącej narzędziom krzemiennym tych osad, neolit mikrolityczny może być rozdzielony na trzy chronologicznie po sobie następujące okresy.

Każdemu z tych okresów towarzyszy swoista ceramika, pozwalająca poznać, jakim wpływom kultura mikrolityczna w różnych czasach ulegała. Wyroby krzemienne nie wykazują tych szczegółowych różnic, jakie dostrzegamy w ceramice. Przedstawiają one jednolitą kulturalnie całość, a poszczególne okresy bardzo tylko drobne typologiczne wykazują różnice. Wskutek tego narzędzia krzemienne mikrolitu neolitycznego muszą być uznane za jednolitą całość, o nieprzerwalnej ciągłości kulturalnej. Różnice zaś, uwidoczniające się w towa-

rzyszającej im ceramice, należy położyć na karb obcych wpływów kulturalnych, jakie na nasz mikrolit oddziaływały, nie powodując jednak zmiany w zaludnieniu Wielkopolski.

Narzędzia krzemienne pełnego neolitu wykazują ścisły typologiczny związek z przemysłem mezolitycznym i olbrzymią większość form pełnoneolitycznych można bezpośrednio wyprowadzić z typów mezolitycznych. Związek ten jest tak bliski, że w poszczególnych wypadkach niełatwo jest jedno od drugich odróżnić.

Z nastaniem pełnego neolitu ulega pewnej zmianie charakter wiórów, będących materiałem dla wyrobu narzędzi. Wióry pełnoneolityczne są na ogół nieco większe, grubiej łupane. Drobne, cienkie i delikatne wiórki nożykowate są znacznie rzadsze. Również krótkie grube odłupki są znacznie mniej liczne i nie służą więcej

za materiał do wyrobu narzędzi. Liczniej pojawiają się nieco większe, grube lub płaskie odłupki, formy wachlarzowatej lub owalnej. Retusz narzędzi w pełnym neolicie ulega również ważnym zmianom. Drobną, nieregularną retusz krawędzi wyrobów mezolitycznych ogranicza się obecnie do kilku tylko typów wyrobów. Zresztą wchodzi w życie retusz muszlowaty, poszczególne załuskania stają się większe i nie tworzą jednolitej powierzchni załuskanej, a każda łuska w wyższym stopniu zachowuje swą odrębność; ich układ bywa zwykle dość nieregularny. Ten typ retuszu spotykamy najczęściej na krawędziach wyrobów. Poza tem spotykamy jeszcze retusz powierzchniowy, złożony z płaskich załuskań, sięgających daleko na powierzchnię, oraz retusz powierzchniowy, pokrywający całą powierzchnię wyrobu. Ta forma retuszu jest szczególnie dla pełnego neolitu charakterystyczna.

Wśród narzędzi domowego użytku skrobacze i oskrobywacze, będące dominującą grupą mezolitu, obecnie tracą nieco na znaczeniu, są jednak nadal bardzo pospolite. Rylce wychodzą całkowicie z użycia. Natomiast pojawiają się dość liczne narzędzia piłujące, uprzednio nieznanne. Świdry są w dalszym ciągu rzadkie i nie ulegają większym zmianom w porównaniu do mezolitycznych. Wśród broni grociki igiełkowate wychodzą prawie całkowicie z użycia, a pod koniec neolitu giną zupełnie. Grociki dłutowate są równie pospolite jak w mezolicie i nie wykazują większych różnic. W pełnym neolicie pojawiają się, uprzednio całkowicie nieznanne, grotki załuskane na całej powierzchni. Grociki trzoneczkowate są w dalszym ciągu rzadkie. Nową, poprzednio nieznaną grupą narzędzi są wyroby gładzone.

Skrobacze. W pełnym neolicie skrobacze są mniej liczne niż w mezolicie. Dominującym typem skrobaczy pełnoneolitycznych są skrobacze wiórowe, długie, wykonane z dość grubych długich wiórów nożykowatych. Bardzo pospolite są również krótkie skrobacze wiórowe. Krawędź skrobiąca, zwykle równa, starannie i regularnie załuskana, tworzy z bokami pospolicie ostre kąty. Krawędzie boczne wióra zwykle niezatępione. Wyłącznie w pełnym neolicie występują dość rzadkie skrobacze owalne (tabl. I, rys. 24). Skrobacze półokrągłe, krążkowe i podwójne należą teraz do rzadkich. Skrobacze wysokie wychodzą prawie całkowicie z użycia. Skrobacze łódkowate są całkowicie obce pełnemu neolitowi. Skrobacze łódkowate pochodne są teraz rzadkie. Skrobacze drobne występują licznie, a różnią się od mezolitycznych rodzajem retuszu. Dość pospolite są skrobacze nieregularne, bardzo podobne do skrobaczy drobnych, od nich jednak znacznie większe, załuskane pełnoneolitycznym retuszem.

Oskrobywacze. Formą pełnoneolityczną, nieznaną uprzednio, są rzadko występujące oskrobywacze wiórowe, tj. wióry załuskane wkłęsło u wierzchołka. Wióry załuskane na krawędziach występują w pełnym neolicie znacznie pospoliej niż w mezolicie, a różnią się od nich rodzajem retuszu (tabl. I, rys. 21). Wióry załuskane półkolisto-wkłęsło są w pełnym neolicie prawie nieznanne. Oskrobywacze drobne są w neolicie pospolite, a różnią się od mezolitycznych rodzajem retuszu (tabl. I, rys. 25 a i b). Dość pospolite są oskrobywacze nieregularne, różniące się od oskrobywaczy drobnych wielkością.

Narzędzia wielokrotnego użytku. W pełnym neolicie należą do pospolitych. Od mezolitycznych różnią się rodzajem retuszu.

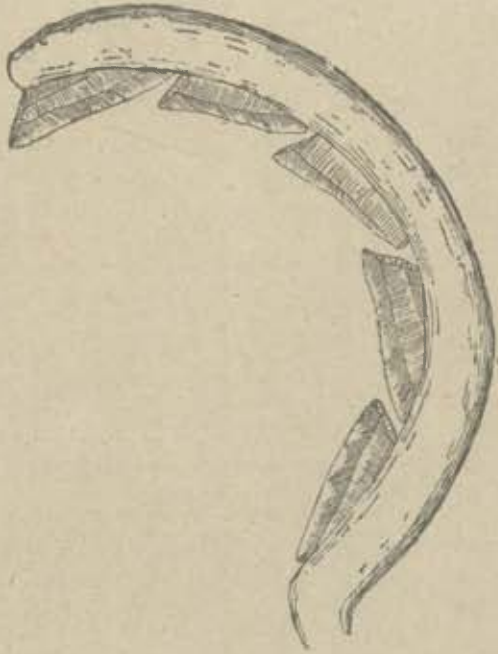
Noże. Stanowią nową grupę narzędzi nieznanych w mezolicie. Mowa tu o specjalnych narzędziach przystosowanych do krajania. Zwykle bowiem wióry nożykowane niewątpliwie pospolicie i w mezolicie jako noże służyły. Noże pełnoneolityczne są to wióry nożykowane, ukośnie ścięte, u jednego lub obu końców zatępione retuszem ochronnym (tabl. I, rys. 7-11). Noże tego rodzaju w małopolskim mikrolicie neolitycznym należały do wyrobów dość rzadkich. W Wielkopolsce należą do pospolitych. Przy bliższym rozpoznaniu tych narzędzi okazuje się, że są one u wierzchołka pokryte lśniącą glazurą, powstałą przy używaniu tych wyrobów. Po raz pierwszy zwróciłem na tę formę zużycia uwagę w opisie narzędzi krzemienych z osady neolitycznej na Babiej Górze w Iwanowicach (Światowit, t. XI).

Wskazałem przytem na glazurę jako dowód, że narzędzia te służyły do krajania przedmiotów miękkich, w tym bowiem tylko przypadku tego rodzaju glazura powstać mogła. Obecnie po rozpatrzeniu się w materiale wielkopolskim doszedłem do wniosku, że wyroby te służyły jako ostrza sierpów, a to w ten sposób, że w drewnianą czy też kościaną oprawę formy półksiężycowatej oprawiano szereg takich wyrobów, jeden za drugim, nadając w ten sposób narzędziu pożądaną ostrość krawędzi. Omawiane noże oprawiano w ten sposób, że ukośnie ścięte ostrze było nieco bardziej wysunięte z oprawy niż drugi koniec noża, a nóż następny osadzony w ten

sam sposób przytykał ściśle do poprzedniego. W ten sposób wyłożona została cała wewnętrzna krawędź sierpa. Tak kombinowany sierp, złożony z kilku noży, nadaje się znakomicie do użytku, a wszystkie cechy obrobienia i zużycia tłumaczą się w sposób najprostszy. W sierpie jest rzeczą ważną, aby krawędź pilującą była ostra, ciągła i wygięta. Tym jednak warunkom wyrób krzemienny z trudnością mógł czynić zadość¹⁾, zwłaszcza ciągłość ostrza jest dla dobrego użytkowania narzędzia konieczną, w innym bowiem wypadku w przerwy ostrza zachodziłaby słoma, hamując pracę. Jednolity sierp krzemienny wykonać z materiału krzemienego, jakiego dostarczają moreny, nie było łatwo. Należało się uciec do innego sposobu, zbudować narzędzie skombinowane, lecz takie, któreby wspomnianym warunkom, a zwłaszcza ciągłości, zadość czyniło. Nawet przy najściślejszym zestawieniu ze sobą dwóch wiórów powstać musiała przerwa, czyniąc narzędzie mało dla użytku przydatnem. Należało więc jeden wiór przed drugi wysunąć, nie tworząc jednak przy tem zbyt wielkich zębów. Można to było najprościej skutecznie z wiórami ściętymi ukośnie na wierzchołku. Wówczas przy nieznacznym stosunkowo podniesieniu można było jeden wiór wysunąć przed drugi, usuwając w całości niepożądaną przerwę między poszczególnymi nożami. Ukośne ścięcie jednego, a lepiej jeszcze obu końców wióra było więc jak najbardziej celowem,

1) Jedynie tam, gdzie krzemień w dość dużych bryłach się znajduje, wyrób sierpów jednolitych był możliwy. (Por. np. sierpy nadbużańskie oraz skandynewskie). W Danji znaleziono nadto sierp w oprawie drewnianej, wykonany ze zwykłego wióra, osadzonego pionowo do rękojeści. Tak osadzonym mógł być jednak tylko wiór duży, których w naszym mikrolicie nie spotykamy.

zwłaszcza że przez takie ucięcie samo ostrze wióra stawało się mniej wrażliwym na złamania. Na tych zasadach zbudowany sierp przedstawia załączony rysunek (ryc. 1). Rozpatrzmy teraz

Ryc. 1. Próba rekonstrukcji sierpa.

zużycie, jakiemu wyrób ten przy pracy uleż musi. Przy rżnięciu źdźbła zbóż przechodziły z jednego noża pod drugi, ocierając się jednak przedewszystkiem tylko o ich ostrza. Przy dolnych nożach tylko czubki spełniały pracę krającą, przy górnych także część krawędzi, zawsze jednak ta, która bezpośrednio przylegała do ostrza. Noże pokryć się więc musiały z biegiem czasu glazurą, a glazura ta pokryła jedno ostrze noża oraz część jego krawędzi. Drugie ostrze nawet przy największym zużyciu noża patyną pokryć się nie mogło. Znakomite potwierdzenie tego dowodzenia, a tem samem słuszności naszej hipotezy znajdujemy w okazach noży wielkopolskich (tabl. I, rys. 7-11). Są one z reguły pokryte glazurą, glazura ta występuje

jednak zawsze w ten sam sposób i to właśnie taki, jakiego żąda nasza hipoteza. Znajomość sierpów narzucałaby konieczność przyjęcia znajomości rolnictwa u ludu, który sierpy posiada. Niewątpliwym zresztą dowód znajomości roślin uprawnych znajdujemy w odciskach ziarn zboża na ułamkach naczyń, i to już w starszym okresie neolitu. Fakt ten stwierdza, że ludność neolityczna kultury mikrolitycznej posiadała znajomość rolnictwa. Rzeczą bardzo charakterystyczną jest, że w Małopolsce, gdzie ślady rolnictwa w neolicie mikrolitycznym są bardzo skąpe, noże ukośnie ścięte należą do wiele rzadszych niż w Wielkopolsce.

Piłki należą do narzędzi wyłącznie pełny neolit charakteryzujących i uprzednio nieznanych. W Wielkopolsce należą do pospolitych. Rys. 20 na tabl. I przedstawia piłkę wiórową z Bud, wykonaną z niewielkiego wióra przez załuskanie obu krawędzi. Rys. 22 i 23 na tabl. I przedstawiają dwie piłki z osady Lasek-Lubań, wykonane z płaskich szerokich wiórów, załuskanych po obu stronach jednej krawędzi dość nieregularnym retuszem powierzchniowym.

Tabliczki rdzeniokształtne. Są charakterystyczną cechą osad pełnego neolitu. Należą do dość pospolitych. Rys. 14 a—b, 15 i 19 a—b na tabl. I przedstawiają trzy przykłady tego typu narzędzi. Są to wszystko tabliczki dłutowate. Ciekawy jest przykład, podany na rys. 14 a—b, tabl. I. Tabliczka ta wykonana jest z wióra nożykowatego, przez obrobienie jednego końca jako tabliczki rdzeniokształtnej.

Świdry należą do dość rzadkich i mało różnią się od form mezolitycznych,

Przykład świdra połączonego ze skrobaczem przedstawia rys. 18, tabl. I. Waleczki, tak pospolite w późnym neolicie w Małopolsce, w Wielkopolsce należą do rzadkich.

Groty do strzał. Dominujące w mezolicie grociki igiełkowate wychodzą w pełnym neolicie prawie całkowicie z użycia, należąc do wyrobów bardzo rzadkich. Grociki dłutowate są w pełnym neolicie równie pospolite jak w mezolicie, a pod względem form nie różnią się prawie niczem od typów dawniejszych. Obecność w pełnym neolicie tych samych typów grocików dłutowatych co w mezolicie wykazuje do wrażeń ścisły związek między przemysłem mezolitycznym i neolitycznym. Grociki trzoneczkowe, rzadkie w mezolicie, również w neolicie spotykają się bardzo nielicznie, a pod względem form nie wykazują ważniejszych różnic. Jako formy pełnoneolityczne uważać należy formy załuskane jedynie u trzonka i wierzchołka.

Nowością, którą wnosi pełny neolit, są groty do strzał, załuskane na całej powierzchni. Najpospolitym i prawie jedynym typem grotów tego rodzaju są grociki sercowate. Rozwinęły się one z grocików dłutowatych. Nie tworzą one jednak żadnej szczególnej cechy wielkopolskiego neolitu, są bowiem bardzo szeroko rozpowszechnione w różnych kulturach i przemysłach pełnoneolitycznych. Prócz grocików sercowatych spotykamy jeszcze w Wielkopolsce grociki lancetowate (tabl. I, rys. 3 i 4) i grociki z trzoneczkiem (tab. I, rys. 1 i 2), załuskane na całej powierzchni. Ciekawą odmianę grocika trzoneczkowego, załuskanego na całej powierzchni, przedstawia rys. 5 a i 5 b na tabl. I.

Typy te należą w Wielkopolsce do dość rzadkich, mimo to jednak stanowią dość charakterystyczną cechę neolitu wielkopolskiego, brak ich bowiem zupełnie w Małopolsce, a obecność ich w Wielkopolsce przypisaną być zapewne musi obcym wpływom, jakie na nasz mikrolit w pełnym neolicie działały. Groty do strzał typów omawianych są bardzo szeroko rozpowszechnione na Litwie.²⁾ Z Litwy, wzdłuż Narwi, przechodzą one nad Wisłę, a wzdłuż Wisły dalej ku zachodowi. Tą drogą przysły one niewątpliwie do Wielkopolski.

Wpływy te uznać zapewne należy jako wpływy pośrednie. Neolitowi bowiem litewskiemu, prócz charakterystycznych grotów do strzał i narzędzi gładzonych, towarzyszy jeszcze ceramika kultury fińsko-ukraińskiej. Ślady tej kultury po Wisłę znajdujemy w dość znacznej liczbie osad. Dalej jednak na zachód wpływy te stają się coraz niklejsze, a omawiane groty do strzał są ostatnimi na zachód wysuniętymi śladami tej kultury. Śladów ceramiki fińsko-ukraińskiej brak nam dotychczas zupełnie z Wielkopolski.

Groty do dzid. Należą do znalezisk dość rzadkich. Są to wszystkie znaleziska luźne i z tego powodu nie mogą być związane z kulturami neolitycznymi Wielkopolski. Fakt jednak, że w osadzie Lasek-Lubań znalazł się grot do dzidy z trzonkiem, oraz kilka ułamków grotów laurowatych, stwierdza, że groty do dzid nie są obce kulturze mikrolitycznej. Groty do dzid mają szczególne znaczenie, a to z tego powodu, że reprezentują obce wpływy, będąc przeważnie importami. Wielkopolska posiada

²⁾ Szukiewicz: Światowit t. III. -- Gloger: Wiad. arch. I Szukiewicz: Mat. antr. arch. IX.

krzemień jedynie pochodzenia morenowego, a ten nie występuje w zbyt dużych ilościach i nie nadaje się do wyrobu tak okazałych narzędzi, jak groty do dzid. Z tego powodu okazy wielkie uznać musimy jako importy, a jedynie okazy mniejsze można pochytywać jako miejscowe naśladownictwo importów. Groty do dzid z Wielkopolski należą do czterech typów: grotów lancetowatych, grotów iglicowatych, grotów liściowatych bez trzoneczka, oraz grotów liściowatych typu nadbużańskiego.

Groty laurowate. Należą do stosunkowo najpospolitszych. Są to wyroby płaskie, starannie po obu stronach na całej powierzchni załuskane retuszem powierzchniowym, formy laurowatej, bez zaznaczonego trzoneczka. Pięknie wykonany tego typu grot do dzidy, długi 15,5 cm., odnaleziony został w Parchaniu (tabl. II, rys. 1), drugi równie wielki, mniej starannie wykonany, pochodzi z Obiecanowa w pow. znińskim (tabl. III, rys. 1), trzeci mniejszy, bardzo regularnie wykonany, długi 12,5 cm., pochodzi z Łężeczek (tabl. II, rys. 2), a niemal identyczny okaz grotu laurowatego znaleziono w Szubinie. Bardzo piękny okaz, 15 cm. długi, z pow. bydgoskiego, bez oznaczonej miejscowości, przechowuje się w muzeum bydgoskim, nadto kilka ułamków tego rodzaju grotów pochodzi z osady mikro-litycznej Lasek-Lubań (tabl. II, rys. 4). Groty te są wyrobami importowanymi i reprezentują typ pospolity w neolicie skandynawskim. Północne pochodzenie grotów tego typu nie może podlegać wątpliwości. Jako miejscowe naśladownictwo grotów laurowatych uznać wypada grot liściowaty z Podanina,

długi 7 cm., o podstawie ściętej. Forma powstała pod wpływem złego materiału na miejscu (tabl. II, rys. 7).

Drugim typem grotów do dzid są groty lancetowate, forma typowo skandynawska. Z Wielkopolski znany trzy okazy tego typu. Okaz największy, 16,5 cm. długi, pochodzi z Chełmiec (tabl. III, rys. 3), drugi okaz nieco mniejszy, 13 cm. długi, pochodzi z Młodocina (tabl. II, rys. 3) trzeci z Gołuchowa³⁾. Wszystkie te okazy reprezentują wysmukłe, dość płaskie, wąskie groty do dzid z trzoneczkami. Trzonki grube, o przekroju owalnym, przez użycie w osadzie ogładzone. Okazy są niewątpliwymi importami neolitu skandynawskiego. Czwarty okaz grotu lancetowatego pochodzi z osady Lasek-Lubań (tabl. II, rys. 6). Jest to okaz znacznie mniejszy, 9 cm. długi, bardziej szeroki, o grubym, dość płaskim trzonku, formy dość nieregularnej, wykonany mało starannie. Grot ten jest zapewne miejscowym naśladownictwem obcych importów.

Trzecim typem grotów typu skandynawskiego jest grot z Podanina (tabl. III, rys. 2), o ostrzu wąskim i wydłużonym, rozszerzającym się ku podstawie w ten sposób, że osada grotu ma formę nieregularnie romboidalną, od której odchodzi długie wąskie ostrze, długie 9,5 cm. Typ ten nazywam iglicowatym. Forma pospolita w krajach skandynawskich przyszła do nas zapewne jako import.

Typ grotów do dzid, obcy neolitowi skandynawskiemu, reprezentuje grot ze Szczurów (tabl. III, rys. 4). Jest to szeroki grot liściowaty, o szerokim

3) Bayer, Alb. wyst. Krak. tabl. IV.

trzonku, przechodzącym bez załomu i zaznaczenia skrzydełek w ostrze. Typ ten jest właściwy neolitowi nadbużańskiemu i uważanym być musi za import nadbużański. Grot ten nie reprezentuje jedyne go wyrobu pochodzącego z nadgórnego Buga. Tegoż pochodzenia niewątpliwie są dwa wielkie wióry, jeden z Objezierza, drugi z Pińska (tabl. IV, rys. 1-2), oba wykonane z czarnego krzemienia, charakterystycznego dla wyrobów tego pochodzenia; również technika łupania tych wiorów jest bardzo typowa. Obok grotu ze Szczurów i wiórów z Objezierza i Pińska, znalazły się jeszcze w Wielkopolsce dwa ułamki sierpów krzemiennych jeden z osady Lasek-Lubań (tabl. II, rys. 5) drugi z Dobieszewka. Oba okazy reprezentują ułamki sierpów typu nadbużańskiego; z ułamków trudno osądzić, czy wyroby te są importami, czy też naśladownictwem miejscowem okazów sprowadzanych.

Wyroby gładzone. W Wielkopolsce narzędzia gładzone należą do pospolitych. Ogromna ich większość pochodzi ze znalezisk luźnych, a mała stosunkowo częśćka pochodzi z warunków, pozwalających rozpoznać ich tło wykopaliskowe. Wyroby te wymagają odrębnego studjum, w któremby wszelkie spotykane w Wielkopolsce formy były zestawione i typologicznie zanalizowane. W niniejszej pracy ograniczam się też do kilku uwag natury ogólniejszej. Zestawienie i typologiczną analizę wyrobów gładzonych z Wielkopolski znajdzie czytelnik u Aberg'a. 4)

Narzędzia gładzone podzielić możemy na dwie grupy: siekiery i topory z otworami.

Siekiery spotykane w Wielkopolsce, poza paroma wyjątkami siekier o cienkim obuchu, o których była wyżej mowa, oraz paroma siekierami typu południowego, należą wszystkie do siekier o grubym obuchu, które na północy uważane są jako cecha III okresu neolitycznego. Wśród siekier o grubym obuchu możemy w Wielkopolsce wyróżnić dwie formy. Do pierwszej należą siekiery o grubym obuchu, zupełnie typowe, identyczne do okazów tego typu na północy; forma ta należy u nas do dość pospolitych i jest niewątpliwie północnego pochodzenia. Drugą formą pospolitszą są siekiery o przyplaszczonym obuchu. Największa grubość tych siekier przypada na połowę długości siekiery. Tyle gruby, lecz w porównaniu z środkową grubością nieco przyplaszczony, przekrój czworokątny, strona górna i dolna nieco wypukłe. Forma ta spotyka się w Skandynawji oraz w całym okręgu kultury północnej, należy tam jednak do form rzadkich, uznanych jako przejściowe do siekier o grubym obuchu. U nas należy do dominujących i to nie tylko na obszarze Poznańskiego, ale również na obszarze Prus Królewskich, Prus Książęcych, b. Królestwa Polskiego i Galicji, przede wszystkim zaś licznie występuje w Galicji Wschodniej, na Podolu i Litwie. Na typ ten zwrócił już uwagę Aberg, 5) podając mapkę rozmieszczenia siekier o grubym obuchu w Europie. Z mapki tej wynika, że w kierunku zachodnim i południowym, licząc od Skandynawji, siekiery o grubym obuchu zajmują obszar zajęty już w poprzednim okresie przez siekiery o cienkim obuchu drugiego okresu neolitu, przekraczając go tylko

4) Nils Aberg: Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa 1918

5) Aberg: Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa 1918.

nieznacznie. Różnica zachodzi przede wszystkim w liczebności znalezisk. Siekiery bowiem o grubym obuchu są wielokrotnie pospolitsze od siekier o cienkim obuchu. W kierunku wschodnim siekiery o grubym obuchu przekraczają znacznie obszar zajęty uprzednio przez siekiery o cienkim obuchu. Te ostatnie na obszar Królestwa Polskiego już nigdzie nie przechodzą, również na Litwie, w Galicji i w Rosji są całkowicie nieznane. Natomiast siekiery o grubym obuchu sięgają niemal po Ural, posiadając swe bardzo obfite centrum na Podolu⁶⁾ i na Litwie.⁷⁾

Kossinna⁸⁾ pragnie wyjaśnić pojawienie się siekier o grubym obuchu na obszarach Polski i Rosji najściem ludów północnej kultury na te obszary. Pogląd ten uważam za błędny. Przede wszystkim sam obszar zajęty przez siekiery o grubym obuchu na wschód od obszaru kultury północnej jest tak olbrzymi, że już to samo czyni przypuszczenie Kossinny mało prawdopodobnym, zwłaszcza, że siekiery te pojawiają się w różnym bardzo tle wykopaliskowym. Liczba okazów znanych nam z Podola, Galicji Wschodniej i Litwy historycznej, mimo bardzo niedostatecznych badań, jest bardzo znaczna, a na całym zachodnim obszarze Polski wyroby te są mniej pospolite, choć występują mimo to stale, i to znów w różnym bardzo zespole. Faktów tych teoria Kossinny nie tłumaczy. Formy wreszcie siekier o grubym obuchu, znanych z ziem polskich, są inne od północnych,

a należą przeważnie do typu siekier o nieco przyplaszczonym obuchu, siekiery zaś o grubym obuchu typu północnego są tu prawie nieznanne. Na fakta te nie zwrócił uwagi Kossinna, a one właśnie mocno pogląd jego podkopują.

Sprawa siekier o grubym przyplaszczonym obuchu, występujących na ziemiach polskich, nie przedstawia się wcale prosto. Na obszarze porzecza Wisły i Warty nigdzie nie spotykamy prototypów siekier o grubym obuchu i wogóle narzędzi, z którychby można było siekiery nasze wyprowadzić, na tym więc obszarze uznać je musimy za obcy wpływ.

Na Litwie siekiery te tworzą bardzo bogate centrum i tu spotykamy formy pierwotne, charakteryzujące kulturę kampańską na północy, które lokalnie rozwinęły się w formy pełnoneolityczne, stwarzając siekiery o przyplaszczonym grubym obuchu, oraz szereg innych form lokalnych, stojących częściowo w związku z Finlandją. Neolit litewski tworzy przytem samodzielne centrum o odrębnym charakterze kulturalnym. Neolit litewski jest nam znany z szeregu osad wydmych z samej Litwy oraz z porzecza Narwi i dolnego Bugu. Osady te, prócz charakterystycznych wyrobów krzemiennych i kamiennych, datuje jeszcze ceramika typu fińskiego. Wpływy tej kultury sięgają nieznacznie na lewy brzeg Wisły. Pojawienie się więc siekier o grubym lekko przyplaszczonym obuchu w towarzystwie neolitu litewskiego nie potrzebuje być wyjaśniane wpływami północnymi, lokalnie bowiem lepiej ten fakt wyjaśnić sobie możemy.

Liczej jeszcze niż na Litwie siekiery o słabo przyplaszczonym obuchu poja-

6) Zbiory. Akad. Um. w Krakowie, Zbiory Lwowskie. Muz. E. Majewskiego w Warszawie.

7) Szukiewicz „Światowit“ t. V. Tyszkiewicz: Badania arch. 1850 i Rzut oka na źródła arch. krajowej 1842.

8) Kossinna: Ursprung d. Urf. u Urind. Mannus 1909 1910

wiają się na Podolu i w Galicji wschodniej. Panuje tu tzw. neolit nadbużański o lokalnym charakterze. Neolit ten, podobnie jak litewski, nie został jeszcze monograficznie opracowany, nie mamy też wiadomości, skąd pojawiają się tu siekiery o grubym przypłaszczonego obuchu. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że podobnie jak na Litwie, są one tym powstałym lokalnie. Neolit nadbużański ku zachodowi sięga prawie po San i przechodzi do Lubelszczyzny. Poza ten obszar wychodzą jedynie liczne importy, które drogą handlu rozchodziły się szeroko poza obszar kultury nadbużańskiej. Cechuje je charakterystyczny gatunek krzemienia oraz odrębne typy wyrobów. Importy nadbużańskie dochodziły nawet do Wielkopolski.

Do tego rodzaju znalezisk należy siekierka typu wyrwickiego (Vierwitz) z Zalesia, w pow. jarocińskim, grot do dzidy ze Szczurów i wióry z Pińska i Objezierza. Kossinna do kategorii importów nadbużańskich zalicza wyroby z pasiastego krzemienia. Jest to błąd. Krzemień bowiem pasiasty występuje nie tylko nad Bugiem, znamy go także z buł naturalnych z Chęcín pod Kielcami, a także nie jest obcy w materiale morelowym.

W Wielkopolsce siekiery o słabo przypłaszczonego obuchu występują dość często. Aberg naliczył ich 112 sztuk. Są to przeważnie znaleziska luźne, pewna część pochodzi jednak z osad o kulturze mikrolitycznej i z grobów neolitycznych. Wobec tego, że siekier tych nie możemy uważać za powstałe lokalnie, trzeba uznać, że obecność swą w Wielkopolsce zawdzięczają one obcym, zewnętrznym wpływom. Wpływ neolitu litewskiego

jest tu nieprawdopodobny, a to z tej przyczyny, że charakterystyczna ceramika typu fińskiego w Wielkopolsce odnaleziona nie została, a znaleziska z kulturą litewskiego neolitu nieznacznie tylko przekraczają Wisłę. Również wpływ neolitu nadbużańskiego jest tu wykluczony. Pozostaje więc jedynie możliwość związku z północą. Wpływ północnego neolitu widzimy też na toporkach i w ceramice. Im to przypisywać należy pojawienie się siekier o grubym obuchu. Siekiery te uległy jednak lokalnej modyfikacji. Powstały tu mianowicie siekiery o słabo przypłaszczonego obuchu. Tę samą odmianę siekier północnych znajdujemy także licznie w grobach megalitycznych na Kujawach, które w ścisłym związku z kulturą północną pozostają.

Topory spotykane w Poznańskim należą przeważnie do znalezisk luźnych. Typologicznie olbrzymia większość form rozwinęła się pod wpływem kultur północnych, formy jednak spotykane w Poznańskim nie są wiernym odbiciem form północnych, a jedynie, leżąc na peryferji wpływów kultury północnoeuropejskiego neolitu, reprezentują czy to formy zdegenerowane, czy też lokalnie zmienione. Formą lokalną są naprzykład topory podwójne z żeberkami bocznymi: rozwinęły się one pod wpływami północnymi, lecz zyskały w Wielkopolsce lokalny charakter⁹⁾. Znane nam są również dwa topory czółenkowate, które reprezentują formy nieco odbiegające od wzorów północnych t. z. toporów jutlandzkich. To samo tyczy się toporów, rozwiniętych

9) W sprawie toporów gładzonych ograniczam się do tych paru uwag, zaczerpniętych z pracy Aberga „Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit 1918.“ Tam znajdzie czytelnik zestawienie i krytyczny rozbiór całego materiału narzędzi gładzonych, zwłaszcza toporków z Wielkopolski.

z toporów czółenkowatych o symetrycznym profilu z dobrze rozwiniętym obuchem z wgłębionymi powierzchniami górnymi. Topory o przekroju wielokątnym są również formą pochodną siekier północnych. Wszystkie te formy wskazują na stałe wpływy północne w Wielkopolsce, lecz stwierdzają również, że

Wielkopolska już na peryferjach tych wpływów się znajduje.

Jako formy niepółnocne toporów wymienić należy dwa toporki facetowane typu turyńskiego, oraz trzy toporki typu śląskiego, które wskazują na wpływy z Turynji wzgl. ze Śląska.

Starszy okres neolitu.

Kultura Wielkopolska.

Osady starszego okresu neolitu, niezmieszane z osadami innych okresów, stwierdziłem w następujących miejscowościach: Golecin, pow. poznański wschodni, Krobielewko, pow. skwierski, Rusocin, pow. śremski, Sierakówko, pow. strzebiński, Potarzyca, pow. jarociński, Wojciechów, pow. międzyrzecki, Wierzenica, pow. poznański zachodni, Witkówko, pow. strzebiński.

Osady starszego okresu neolitu, zmieszane z mezolitem, stwierdziłem w miejscowościach: Lgiń, pow. wschowski i Sieraków II, pow. strzebiński.

Osady starszego okresu neolitu, zmieszane ze śladami osad późnoneolitycznych, stwierdziłem w miejscowościach: Budy, pow. strzebiński, Frasunek, pow. gostyński, Jeziory, pow. strzebiński, Żakowice, pow. strzebiński

Osady starszego okresu neolitu zmieszane ze śladami osad mezolitycznych i neolitycznych stwierdziłem w miejscowościach: Cersk, pow. bydgoski, Lasek-Lubań, pow. poznański zachodni, Sierakówko, pow. strzebiński.

Osada Dakowy Mokre, pow. grodzki poza ułamkami naczyń i wyrobami krzemiennymi, należącymi do

starszego okresu neolitu, zawiera jeszcze wyroby, należące do kultury amfor kulistych.

Poza wyżej wymienionymi osadami, których opis znajduje się na końcu niniejszego studjum, znany mi jest jeszcze szereg licznych znalezisk ceramicznych, które odnieść trzeba do starszego okresu neolitu. Znaleziska te nie są objęte spisem osad kultury mikroalitycznej, jaki do tego studjum dołączyłem. Oto ich wykaz:

Jezuicka struga, pow. inowrocławski. Ułamki czasz z kołnierzem lejowatym (Blume: Mannus I str. 138).

Tarkowo, pow. inowrocławski. Czysza kołnierzu lejowatym (tabl. VI, rys. 1). [Jahrb. d. Hist. Ges. f. d. Netzedistrikt, 1891. Mitteilg. d. Coppenn.-Ver. f. Wiss. u. K. zu Thorn, z. 16, 1908, Muz. bydgoskie.] Szyjka flaszki z kryzą (tabl. V, rys. 1)

Mątwy, pow. inowrocławski. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym, zdobnych po stronie zewnętrznej pionowymi słupkami i szeregiem zębów pod krawędzią, po stronie zewnętrznej trzema poziomymi odciskami sznura pod krawędzią kołnierza (Muz. bydgoskie) tabl. V, rys. 10.

Granówko, pow. kościański. Ułamki naczyń, zdobne szeregami pionowych

słupków i wgłębionych dołków, ustawionych w szeregi pod krawędzią (Muz. Wielkopolskie w Poznaniu).

Jerka, pow. kościański. Ułamki kołnierzy czasz lejowatych (Muz. Wielkopolskie w Poznaniu).

Godziszewo pod Kokorzynem, pow. kościański. Naczynie użytkowe z pięciu przekłutemi uszami pod krótkim kołnierzem, wys. 53 cm. Wielkie naczynie deniczkowate z czterema płaskimi guzami pod krawędzią. (Muz. Wielkopolskie w Poznaniu).

Lutynia, pow. krotoszyński. Flaszka z kryzą (Seger: Archiv f. Anthrop. N. F. V, str. 131. Kostrzewski: Przewodnik po Muzeum im. Mielżyńskich 1918).

Czeszewo, pow. wągrowiecki. Ułamki naczyń, zdobne pasami słupków pionowych i ząbków. (Muz. Wielkopolskie w Poznaniu).

Stodoły, pow. strzebiński. Ułamki kołnierzy czasz lejowatych (Lehmann-Nitsche: Z f. Ethn. 1897, str. 172).

Nietrzanowo, pow. średzki. Dwie czasze o kołnierzu lejowatym. (Jedna na tabl. VI, rys. 5.) Kostrzewski: Przewodnik po Muzeum im. Mielżyńskich 1918.

Kokorzyn, pow. kościański. Muz. Wielkopolskie w Poznaniu. Fragmenty czaszy o kołnierzu lejowatym, 20 cm. wys. Kołnierz ozdobiony jest ornamentem bardzo zbliżonym do układu ornamentów sznurowych na puharach grupy nadodrzańskiej. Ornament ten utworzony jest z szeregów podwójnych wyciskanych płytko przy sobie dołczków. Ucha umieszczone u podstawy kołnierza i nieco ku górze wzniesione. Rekonstrukcja podana w rys. 2, str. 15. Drugie naczynie jest miską z czterema guzami umieszczonemi pod krawędzią.

Heliodorowo, pow. chodzieski. Flaszka z kryzą (tabl. VI, rys. 3). Liczne toporki, zwężone dla obsady u tyłca, dłuto krzemienne, dwa szkielety i wiele skorup. (Blume: Ausstell. 1909. — Wahle: Ostdeutschland.)

Żnin, m. p. Wielka czasza o kołnierzu lejowatym bez ornamentów. Bardzo zbliżona do naczyń z Nietrzanowa (Muz. Wielkopolskie H. G. 1685).

Do starszego okresu neolitu zalicza jeszcze Kossinna¹⁰⁾ miskę z Dobieszewka i miskę ze Słupów. Moim zdaniem odnieść je należy do kultury amfor kulistych. Co się tyczy naczyń z Objezierza, pow. obornicki¹¹⁾, to dla braku tła wykopaliskowego i bliższych analogij przydział tego naczyń jest mi wątpliwy. Kossinna odnosi go do starszego okresu neolitu.

Znaleziska podane wyżej znalezione zostały przeważnie na wydmach i pochodzą z osad. Jednak wskutek niedostatecznych badań dostały się do muzeum jako znaleziska luźne, a towarzyszące im drobne wyroby krzemienne zostały przez znalazców pominięte. Z innych warunków pochodzą jedynie znaleziska z miejscowości Jezuicka Struga, pow. inowrocławski i Nietrzanowo, pow. średzki.

Wobec istnienia szeregu osad, które jedynie w starszym okresie neolitu były zamieszkałe, okres ten może być dobrze scharakteryzowany, a w wypadkach przemieszania z osadami innych okresów od nich oddzielony. Inwentarz osad tego okresu tworzą liczne drobne narzędzia krzemienne, nieliczne narzędzia gładzone, oraz ułamki naczyń, Starszy

10) Kossinna: Ursprung d. Urfinnen und Urindoger. Mannus 1909. 10.

11) l. c.

okres neolitu jest dotychczas w Wielkopolsce reprezentowany wyłącznie przez osady, których, jak to z naszego wykazu wynika, odkryto dotąd 29. W szesnastu osadach stwierdzono, że ceramice tego okresu jako tło wykopaliskowe towarzyszą drobne narzędzia kultury mikrolitycznej, z pozostałych osad narzędzia krzemienne nie są znane. W osadzie Dakowy Mokre, prócz mikrolitu, znalazły się wyroby krzemienne o odmiennym jeszcze charakterze, tu jednak znalazła się również ceramika należąca do kultury amfor kulistych. Groby, któreby odnieść można było do starszego okresu neolitu, są nam zupełnie nieznane z Wielkopolski.

Drobne narzędzia krzemienne, spotykane w osadach starszego okresu neolitu, nie różnią się niczem od wyrobów krzemiennych osad późniejszych. Jedynie w tym okresie spotykamy więcej wyrobów typu mezolitycznego, które noszą wyraźny charakter użytkowy, a mianowicie: rzadkie teraz grociki igielkowate, grociki trzoneczkowate, które w tym okresie, jak się zdaje, ostatecznie wymierają, oraz pewne typy i formy skrobaczy, mające wiele wspólnego z formami mezolitycznymi. Z tej przyczyny charakterystyka drobnych narzędzi krzemiennych pełneolitycznych, podana powyżej, obowiązuje w całej pełni osady starszego okresu neolitu. W stosunku do mezolitu narzędzia krzemienne starszego okresu neolitu są typologicznie dalszym ich ciągiem. Wszystkie bowiem formy pełneolityczne rozwinęły się genetycznie z form mezolitycznych i z tego powodu nie mamy żadnej podstawy przypuszczać zmiany w zaludnieniu naszego obszaru z nastaniem pełnego neolitu. Dotychczasowe moje studia typologiczne nie

doprowadziły mnie tak daleko, bym potrafił rozróżnić na podstawie samych tylko wyrobów krzemiennych osady starszego okresu neolitu od osad późniejszych. Dokonać tego możemy dotychczas tylko na podstawie ceramiki, która pojawia się u nas po raz pierwszy w starszym okresie neolitu wraz z narzędziami gładzonymi. Wyroby te dają szerokie pole dla studjów porównawczych i pozwalają rozpoznać obce wpływy, jakie na nasz mikrolit w tym okresie działały.

Narzędzia gładzone, znajdujące w Wielkopolsce a opisane powyżej, są wszystkie śladem obcych wpływów, nie znamy bowiem żadnych typów narzędzi gładzonych z Wielkopolski, któreby można było genetycznie z form starszych na miejscu wyprowadzić. Toporki i siekiery gładzone, znajdujące w Wielkopolsce, w przeważnej części rozwinęły się pod wpływami kultury północnoeuropejskiego neolitu. Reprezentują one jednak przeważnie formy czy to lokalnie zmienione (np. toporki podwójne), czy też zdegenerowane lub pochodne od form typowo nordyjskich. Okoliczność ta jest świadectwem, że wpływy północne nie były bezpośrednimi, lecz że dochodziły do Wielkopolski jako odbicie potężnej kultury północnej, która daleko jeszcze poza swój obszar etniczny działała, wzbogacając ludy ościenne swymi zdobyczami. Formy te jednak, na peryferjach kultury nordyjskiej powstałe, wykazują szereg różnic typologicznych w porównaniu z formami macierzystymi, które to różnice właśnie w naszych toporkach gładzonych wyraźnie dostrzec możemy. Jako wpływ nadbużańskiego neolitu przedostała się do Wielkopolski jedna znana nam dotych-

czas siekierka typu wyrwickiego (Vierwitz) z Zalesia, w pow. jarocińskim, oraz kilka importów. Wpływy turyńskie reprezentują dwa topory facetowane, wpływy śląskie — jeden toporek typu śląskiego.

Narzędzia gładzone pochodzą przeważnie ze znalezisk luźnych i z tej przyczyny nie umiemy powiedzieć, które typy do jakich kultur i okresów odnieść należy. Siekiery o cienkim obuchu znane nam są z osad starszego okresu neolitu i te niewątpliwie do tego okresu odnieść trzeba. Co do toporków, to pewności tej niema i prawdopodobnie należą one już do późniejszych okresów neolitu, a mianowicie do okresu ceramiki sznurowej. Czy w starszym okresie neolitu były znane, nie wiemy.

Dla kulturalnej oceny starszego okresu neolitu pierwszorzędne znaczenie posiada ceramika. Jest ona reprezentowaną przede wszystkim przez ułamki naczyń, znajdujących w osadach wydmowych. Ułamki te w zestawieniu z rzadkimi naczyniami całkowitemi dają obraz ważniejszych naczyń okres ten charakteryzujących. Rzecz prosta, nie jest to jeszcze obraz zupełny, ale pozwala już na pewne porównawcze studia.

Charakterystycznymi formami naczyń starszego okresu neolitu są czasze o kołnierzu lejowatym, flasze z kryzą, naczynia workowe i misy.

Jeżeli zastanowimy się, do jakiej genetycznie grupy ceramicznej odnieść trzeba te naczynia, to jasnym się stać musi, że wzorem, którego naśladownictwem są nasze naczynia gliniane, było naczynie ze skóry.¹²⁾ Zanim więc przystąpimy do rozpatrzenia form tych na-

czyń, ich geograficznego zasięgu i przynależności kulturalnej, pozwolę sobie zająć uwagę czytelnika kilkoma uwagami na temat naczyń, wykonywanych ze skóry. Ważnym jestto bowiem dla wyróżnienia form pierwotnych, a więc genetycznie starszych, od form pochodnych i poznania, gdzie naśladownictwo wzorów pierwotnych, a gdzie pomysłowość ludzka grała rolę przy ozdabianiu naczyń ornamentami, t. j. w jakim stopniu ornament jest naśladownictwem wyrobu skórzanego, a w jakim jest tylko wolnym motywem zdobniczym.

Dla uczynienia kawałka skóry zdatnym na przechowanie w nim płynu należał zeń wykrajać krążek, pod jego krawędzią przekłuć dziurki, a następnie przewlec przez nie pasemko łyka lub strunę zwierzęcą, i ściągnąć. Na tej drodze powstał najprostrzy mieszek skórzany, który do dzisiejszej chwili często przez palaczy dla przechowania tytoniu bywa używany. Aby zamknięcie uszczelnić, należy powyżej pierwszego zamknięcia położyć mały krążek drewniany z otworem w środku, a ponad nim raz jeszcze skórę łykiem ściągnąć; powstaje wówczas dobrze zamknięte naczynie, ładząco podobne do flaszek z kryzą. Tego rodzaju mieszki nie mogą być duże, bowiem w miarę zwiększania krążka skóry, z której chcemy dany mieszek wykonać, powstają przy ściąganiu coraz znaczniejsze fałdy i wreszcie wyrób staje się niewygodnym i niepraktycznym. Aby wykonać większe naczynie, należało te trudności usunąć, najprościej znowu przez zastosowanie krążka, wykonanego z wikliny, do którego przyszywano skórę, ściągając ją równomiernie wzdłuż całego obwodu —

12) Schuchhardt: Prähistorische Zeitschrift, tom I.

będzie do drugi typ naczyń skórzanych. Naczynia te mogły być dowolnej wielkości, z jednym tylko warunkiem, by krążek górny był dostatecznie duży; musiały to więc być naczynia szeroko-otworowe. I to naczynie miało braki, nie można go bowiem było postawić. Lecz i na tę trudność łatwy był sposób: sporządzano z wikliny już nietylko krążek, lecz cały szkielet naczynia i ten dopiero obciążano skórą. Najprościej było użyć w tym celu czterech prętów, położyć je na krzyż, na skrzyżowaniu położyć krążek, wykonany z wikliny i przywiązać go do prętów poprzecznych; pręty za giąć, w górze ściągnąć jednym krążkiem wikliny, wyżej drugim, a następnie tak sporządzony szkielet obciągnąć skórą i tę poprzyszywać do sporządzonego uprzednio szkieletu. Ten postępek w sporządzaniu naczyń skórzanych dawał już szereg możliwości, można było bowiem użyć krążków różnych średnic, postawić je w różnych odstępach, wyginać odpowiednio poprzeczne żeberka, i dodawać dodatkowe krążki, wzmacniające szkielet, lub powiększać liczbę żeberk. Na tej drodze bardzo na pierwszy rzut oka ograniczona liczba form naczyń, jakie mogły być wykonane ze skóry, wzrasta znacznie, dając wiele teoretycznych możliwości.

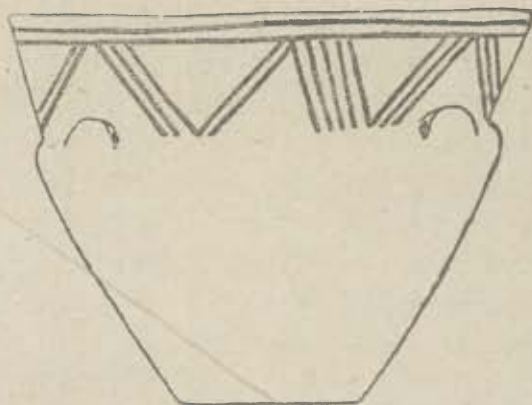
Rozpatrując się w naczyniach, zwłaszcza starszej części neolitu, znajdziemy tu wiele form, które od naczyń skórzanych wyprowadzić możemy. Na pierwszy plan wysuwają się dwie odrębne grupy: jedna północna, której najstarsze formy jeszcze w kjökkenmöddingach spotykamy, a później w dolmenach, zawdzięczająca niewątpliwie swe pochodzenie naczyniom skórzanim; druga z mieszkań nawodnych typu tak zwanego michelsberskiego.

Obie te grupy są od siebie niezależne, mają jednak wiele wspólnego, co wywołaniem jest nie pokrewieństwem kulturalnym, lecz wspólnym genetycznym pochodzeniem od naczyń skórzanych. Nie miejsce tu wchodzić w szczegóły genezy naczyń starszej grupy megalitycznej i naczyń typu michelsberskiego, rozpatrzmy natomiast nasze naczynia, w jaki sposób dadzą się one od wzorów skórzanych wyprowadzić, i jaki zachodzi stosunek tych naczyń do naczyń grupy megalitycznej.

Dominującym typem naczyń starszego okresu neolitu w Wielkopolsce są czasze o kołnierzu lejowatym. Są to naczynia z brzuścem szeroko rozwartym, ku górze nieco do wnętrza zagiętym, na którym osadzony jest lejowato rozwarty prosty kołnierz. Naczynia te zdobione przeważnie skąpo, lecz w sposób nadzwyczaj charakterystyczny. Ornamenty spotykamy pod krawędzią, u podstawy kołnierza i na górnej części brzuśca (tabl. V, rys. 1). Pod krawędzią obiega z reguły naczynie szereg pionowych krótkich słupków, pod nimi biegnie zwykle szereg ząbków (tabl. V, rys. 5, 6, 8, 9, 11, 12 i 13). Niekiedy słupki zastąpione są przez inne motywy zdobnicze. Dość często również i wewnątrz naczynia kołnierz pod samą krawędzią bywa ozdobiony; tu jednak rzadziej występują szeregi pionowych słupków (tabl. V, rys. 12 b), zwykle natomiast spotykamy motywy złożone z pasów poziomych lub ząbków (tabl. V, rys. 11 b, 9 b, 12 b i tabl. VI, rys. 1 b). W rzadkich wypadkach odnajdujemy tu również poziomo odcisnięte równoległe pasemka sznurka (tabl. V, rys. 13 b i 10 b). Podstawa kołnierza

zdobioną bywa rzadziej. Motywy tu występujące nie różnią się niczem od spotykanych pod krawędzią. Motywa, występujące na brzuścu, wskutek tego, że zwykle tylko z ułamkami tych naczyń mamy do czynienia, nie łatwo mogą być wyróżnione. Przykład motywów tu występujących przedstawia czasza wyobrażona na tabl. VI, rys. 1. Ozdobioną jest ona wpuszczaniami jeden w drugi trójkątami, ustawionimi po dwa. Trójkąty te przedzielone są opuszczającymi się ku dołowi podwójnymi szeregami wyciskanych stempelkiem wgłębień. Niekiedy czasze o kołnierzu lejowatym opatrzone są u podstawy kołnierza uszami formy trójkątnej. Uszów tych bywa zwykle cztery; ustawione bywają symetrycznie, (rys. 5, tabl. VI) lub niesymetrycznie, po dwa z każdej strony czaszy.

Pod względem formy nasze czasze o kołnierzu lejowatym tworzą rzy odmiany. Najpospolitszą i najbardziej charakterystyczną formę reprezentuje czasza z Tarkowa (tabl. VI, rys. 1). Część dolna wyraźnie od kołnierza oddzielona, kołnierz wysoki, prosty, wyraźnie rozwarty, ornamenty pod krawędzią i na największej wydętości brzuśca. Drugą formę reprezentuje rys. 5 na tabl. VI. Forma ta jest nam znana z Wielkopolski w trzech okazach; dwóch z Nietrzanowa i jednym ze Żnina. Są to bardzo wielkie naczynia o grubych ścianach, często niezdobione wcale lub jedynie bardzo skąpo pod krawędzią. Kołnierz nie oddzielony wyraźnie od części dolnej, słabo rozwarty, a w porównaniu z częścią dolną niski. U podstawy kołnierza cztery symetrycznie rozłożone trójkątne ucha. Trzecią formę

Ryc. 2. Kokorzyn. pow. kościański
Czasza o kołnierzu lejowatym (rekonstrukcja).

reprezentuje czasza z Kokorzyna (ryc. 2 w tekście). Czasza ta została na podstawie fragmentów odrestaurowana. Odrębną cechą tej czaszy jest ornament, wykonany przy pomocy wciskanych małych dołeczków (porównaj fragment z osady Lasek Lubań tabl. V, rys. 11). Układ tego ornamentu przypomina całkowicie motywy właściwe nadodrzańskiej ceramice sznurowej (porównaj tabl. VII, rys. 1 i 2). Jest bardzo prawdopodobne, że motyw ten zapożyczony został od ceramiki sznurowej. Jest to — jak dotąd — jedyny przykład tego rodzaju ornamentyki na czaszy o kołnierzu lejowatym z Wielkopolski i zapewne odnieść ją należy na sam koniec okresu panowania czasz o kołnierzu lejowatym w Wielkopolsce, na czas, gdy ceramika sznurowa wchodzić już zaczęła w użycie.

Zarówno forma, jak i spotykane ozdoby czasz o kołnierzu lejowatym dadzą się wyjaśnić w sposób najprostszy, jeżeli przyjmiemy, że powstały one jako naśladownictwo naczyń ze skóry. Dla wykonania tego rodzaju naczyń ze skóry należało najpierw sporządzić szkielet z wikliny, biorąc dwie witki na krzyż, następnie kładąc kółko z wikliny na skrzyżowaniu obu po-

przeczek i przywiązując go do nich; powyżej trzeba witki ściągnąć drugim kółkiem o większej średnicy, wyginając witki łukowato na zewnątrz; ponad tem kółkiem umieszczamy trzecie o jeszcze większej średnicy. Szkielet ten następnie obciągnąć należy skóra, przyszywając ją do środkowego i górnego kółka. W ten sposób powstanie typowa czasza o kołnierzu lejowatym, a pod krawędzią ornament podwójny: jeden złożony z nitek pionowych, tych, które przyczepiały skórę do szkieletu drewnianego, drugi, najprościej zębaty szew, utworzony przez nitki, przytrzymujące koniec skóry. U podstawy kołnierza znów powtórzą się kreski pionowe, ponieważ tu przyszyta była skóra do środkowego krążka, na brzuścu zaś powstaną wskutek ściągnięcia skóry karby i te opuszczają się będą ku dołowi. Odtwarzając tego rodzaju naczynie w glinie, ściemi naśladowano linjami rytymi i te utworzyły motywy zdobiące kołnierz u góry i u dołu. Zakładki i karty na brzuścu winny być znów naśladowane motywami opuszczającymi się z góry na dół. Widzimy więc, że w sposób najprostszy dają się motywy i forma naszych czasz objaśnić, gdy uznamy je jako naśladownictwo w glinie naczyń, wykonywanych uprzednio ze skóry; wszystko wówczas jest jasne i uzasadnione. Okazuje się przytem, że czasze nasze są formami bardzo jeszcze pierwotnymi, niezbyt oddalonymi od pierwotnych wzorów.

Czasze o kołnierzu lejowatym, znane nam z obszaru Europy, podzielić możemy na trzy grupy. Pierwszą grupę, którą uważa się jako macierzystą dla tego typu naczyń, jest grupa północna. Czasze

o kołnierzu lejowatym o charakterze bardzo pierwotnym występują w starszych grotach megalitycznych w Danji i Skandynawji, młodsze formy w towarzystwie bardzo bogato rozwiniętej ceramiki megalitycznej są nam znane z Holandji i całego obszaru nadbrzeżnego Morza Północnego. W kierunku wschodnim są coraz rzadsze, a w Meklenburgji znamy zaledwie kilka okazów tego typu naczyń. Są to czasze w części dolnej bogato zdobione, z reguły pionowymi linjami, opuszczającymi się od podstawy kołnierza ku dnu; kołnierz wysoki, zupełnie gładki, bez ozdób. Jedynie starsze czasze z Danji i Szlezewiku są zdobione pod krawędzią kołnierza szeregiem krótkich pionowych słupków.

Drugą grupę tworzą czasze o kołnierzu lejowatym, znane z środkowych Niemiec. Zajmują one niewielki, geograficznie odrębny obszar na północy od Harcu i w porzeczu Solawy (Sali). Występują tu formy dość silnie zdegenerowane, które rozwinęły się tu pod wpływami, idącymi od Morza Północnego.

Trzecią grupę tworzą czasze lejowate znane z Polski. Grupa ta charakteryzuje się czaszami zdobionymi z reguły u podstawy kołnierza, rzadziej na brzuścu. Czasze te nigdy nie są zdobione na całej powierzchni brzuśca linjami, opuszczającymi się od podstawy kołnierza ku dnu, co jest regułą u czasz duńskich i zachodnio-niemieckich, mają też nieco odmienną formę: są bardziej rozwarte i naogół większe. Od czasz zachodnio-niemieckich wyróżniają się przede wszystkim jednak ozdobami pod krawędzią kołnierza, oraz brakiem linii pionowych na brzuścu. Czasze o kołnierzu lejowatym tej grupy możemy

podzielić na dwie podgrupy: jedną obejmującą obszar kultury mikrolitycznej, drugą obejmującą Śląsk, obszar lessów miechowskich i sandomierskich. Grupy te różnią się nawzajem tłem wykopaliskowym, jakie towarzyszy czasom o kołnierzu lejowatym na obu tych obszarach. Czasze o kołnierzu lejowatym, towarzyszące mikrolitowi, są nam znane z licznego szeregu osad z całego lewego porzeczka Wisły. Z samego tylko obszaru wdmowego wschodniej części wyżyny małopolskiej naliczyłem osad z tym typem naczyń 37. Na prawy brzeg Wisły przechodzą w b. gubernji warszawskiej, częściowo łubelskiej, sięgając do b. gubernji siedleckiej. Na całym tym obszarze noszą jednolity charakter o różnicach lokalnych bardzo drobnych. Wszędzie towarzyszy im mikrolit. Na zachód czasze o kołnierzu lejowatym naszej grupy sięgają do Brandenburgji (Satzkorn, pow. Osthavelland), obejmują całe Poznańskie, Prusy Królewskie, Pomorze, wzdłuż wybrzeży Morza Bałtyckiego dochodząc do Rugji. Jeden okaz pokrewny typom naszych czasz o kołnierzu lejowatym znany jest z Denghoog z wyspy Sylt. (Kossinna: Mannus II, str. 64.) Jak to widzimy z tego wykazu, obszar zajęty przez czasze o kołnierzu lejowatym naszej grupy jest geograficznie oddzielony od obszaru zajętego przez czasze grupy megalitycznej; a jedynie nieliczne dotychczas znaleziska z pobrzeża Morza Bałtyckiego z poza Odry przechodzą na obszar północno-niemieckich grobów megalitycznych. Na tym jednak obszarze czasze grupy zachodniej są bardzo rzadkie. Jedyne możliwy związek byłby wprost ze Skandynawją przez Danję i w tym wypadku nasze czasze o kołnierzu lejowatym

należałoby uważać za pochodne od ceramiki starszych grobów megalitycznych, temu jednak przeczą zarówno względy typologiczne jak i geograficzne. Znaleziska bowiem czasz o kołnierzu lejowatym na zachód od Odry typu wschodniego należą do bardzo rzadkich, a ze stanowiska typologicznego przedstawiają również na tym obszarze formy raczej lokalnie zmienione i pochodne, niż pierwotne, z których moglibyśmy nasze genetycznie wyprowadzić. Z tych wszystkich przyczyn czasze o kołnierzu lejowatym grupy wschodniej występują jako samodzielna grupa, zarówno geograficznie jak i typologicznie różna od zachodnio-niemieckiej i duńskiej. Nasze więc czasze reprezentują zupełnie samodzielną grupę, co jeszcze wyraźniej się okazuje, gdy weźmiemy pod uwagę nie tylko ten jeden typ, lecz całe tło wykopaliskowe. Tej analizy dokonamy poniżej — teraz pragnę rozpatrzyć inne typy naczyń, towarzyszące czasom o kołnierzu lejowatym w naszym mikrolicie. Typem naczyń, które stale towarzyszą czasom o kołnierzu lejowatym są flasze z kryzą. Z Wielkopolski są nam znane z sześciu stanowisk w pięciu miejscowościach: Heliodorowo, pow. chodzieski, Lutynia, pow. krotoszyński, Tarkowo, pow. inowrocławski, Sierakowo I, pow. strzeliński, Sierakowo III, pow. strzeliński, Wierzenica, pow. poznański wschodni.

Flasze z kryzą stale towarzyszą czasom o kołnierzu lejowatym i posiadają ten sam co i one zasięg geograficzny, dzieląc się również na trzy grupy: północną, środkowo-niemiecką i polską. We wszystkich tych grupach należą jednak do radszych znacznie od czasz o kołnierzu lejowatym. Flasze z kryzą,

znane z Polski, stanowią formy nieco odmienne od form północno-niemieckich. Nasze bowiem są z reguły pozbawione ornamentów, gdy natomiast skandynawskie, duńskie i zachodnio-niemieckie są z reguły bogato bardzo zdobione. Również w formie, a zwłaszcza w uformowaniu kryzy, dostrzec możemy między temi grupami pewne różnice. Flasze z kryzą wywodzą się w sposób bardzo prosty, jakśmy to wykazali powyżej, od naczyń skórzanych przez zastosowanie przy zwykłym mieszku skórzanym krążka dla uszczelnienia zamknięcia. Ozdoby spotykane na naczyniach tego typu w starszej ceramice grobów megalitycznych, naśladujące fałdy skóry, to przypuszczenie całkowicie potwierdzają. Naszym brak ornamentów naśladujących te fałdy, które przy podwójnem ściągnięciu naczynia powstać musiały. Brak ornamentów na naszych flaszkach można jednak również genetycznie objaśnić, a mianowicie przypuściwszy, że brano dla wykonania tego rodzaju mieszka nie skórę lecz pęcherz zwierzęcy, który układa się bez porównania lepiej, nie tworząc tak wyraźnych fałd, jakie przy mieszku skórzanym powstać musiały. Na tej drodze możemy sobie niezależne zupełnie powstanie tego typu na obu obszarach wyobrazić. Geograficznie flasze z kryzą sięgają tak samo do zachodniego Pomorza, jak czasze o kołnierzu lejowatym, stykają się więc z obszarem północnej ceramiki. Jeżeli nawet umiemy sobie wyjaśnić niezależne powstanie jednych i drugich flaszk z kryzą, a nawet na tej drodze wyjaśnić różnice, jakie pomiędzy obu temi grupami zachodzą, jest jednak uderzającym, że na obu obszarach naczynie tak szczególnej formy powstało, i to w tym samym

mniej więcej czasie; z tego też powodu pozostaje bardzo prawdopodobnem, że związek między temi grupami istnieć musiał. Lecz mimo to, dzięki różnemu geograficznemu zasięgowi i różnicom typologicznym, nasze flasze z kryzą jako odrębną grupę uznać musimy. Odrębny charakter naszych czasz o kołnierzu lejowatym i flaszk z kryzą może być w ten sposób objaśniony.

To co w zakresie naczyń do nas dotrwało, są to naczynia gliniane. Obok jednak naczyń z gliny używano niewątpliwie naczyń z innych materiałów, którą przepadły, a część ich tylko: ta, którą naśladowano w glinie, do nas przeszła i one są podstawą, na której sądzimy o najstarszych naczyniach epoki kamiennej. Przypuszczać też możemy, że w czasie, gdy naczynia gliniane były tylko częścią wszystkich używanych naczyń i to ich naśladownictwem, jeden lud przejmował i zapożyczał od drugiego sposoby i rodzaje naczyń wykonywanych ze skóry, łyka, kory i t. d., oraz uczył się na ich podstawie sporządzać naczynia gliniane. Jeżeli to rozumowanie jest słuszne, to wówczas powstanie naszych czasz o kołnierzu lejowatym i flaszk z kryzą może być w prosty sposób wyjaśnione.

Lud o kulturze północnego neolitu wcześniej doszedł do tych ważnych odkryć, które znaczą nam początek epoki neolitycznej, już bowiem w I i II okresie skandynawskiego neolitu zjawiają się narzędzia gładzone i ceramika, gdy u nas trwa jeszcze mezolit bez ceramiki i narzędzi gładzonych. Zdobywcze neolitycznej epoki przyszły do Wielkopolski z północy, na co wskazałem wyżej, omawiając narzędzia gładzone, które zyskały jednak

u nas lokalnie zmienione formy. Razem z temi wpływami zjawily się u nas najprawdopodobniej i pierwsze naczynia. Nie były to jednak naczynia gliniane, lecz skórzane. Z nich to na miejscu dopiero powstały naczynia gliniane i tem się tłumaczy, że w cechach zasadniczych są one identyczne z północnemi, w cechach zaś drugorzędnych noszą odrębny charakter.

G. Kossinna¹³⁾ jako naczynie towarzyszące czasom o kołnierzu lejowatym przytoczył miskę z dwoma blisko siebie leżącymi uszkami, zdobną szeregami poziomymi kreskami pionowymi i zębów, pochodzącą z Dobieszewka, w pow. szubińskim oraz drugą podobną ze Słupów, w pow. szubińskim. Nie podaje on powodów, skłaniających go do tego sądu. Pogląd ten uważam za błędny: Miska z Dobieszewka jest znaleziskiem luźnym, nie daje więc podstaw dla ustalenia jej chronologicznego stanowiska, misce zaś ze Słupów towarzyszy druga miseczka na sześciu nóżkach, nieznaną nigdzie z towarzystwa czas o kołnierzu lejowatym. Bardzo podobną miskę do wyżej wspomnianych znamy ze Smoszewa, z tą tylko różnicą, że opatrzona jest ona czterema symetrycznie rozłożonymi uszkami; towarzyszy jej amfora kulista i pochodzi ona z grobu skrzynkowego. Drugą analogiczną miskę znamy z Klein-Rietz, w pow. Beeskow-Storkow w Brandenburgji;¹⁴⁾ znaleziono ją w grobie skrzynkowym w towarzystwie dwóch amfor kulistych i naczynia zdobnego ornamentem wstęgowym kłutym. Fakty te skłaniają mnie do odniesienia wyżej

wspomnianych misek z Dobieszewka i Słupów do kultury megalitycznej, jako naczyń towarzyszących amforom kulistym.

W starszym okresie neolitu u nas flaszom z kryzą i czasom o kołnierzu lejowatym towarzyszą naczynia typu workowatego. Są to naczynia formy doniczkowatej o bokach nieco baniasto wydętych, o szeroko rozwartym kołnierzu. Pod kołnierzem obiega naczynie specjalny motyw, złożony z wyciśniętych zwykle palcem wgłębieni z pozostawieniem między nimi wypukłości. Ornament ten nazywam *nosowym*. Ułamki tego rodzaju naczyń spotykamy dość licznie w osadach wydmowych w towarzystwie czas o kołnierzu lejowatym. Z osady Lasek-Lubań pochodzi prawie całe tego rodzaju naczynie (tabl. VI, rys. 4); na największej wydętości brzuśca jest ono ozdobione sześciu plastycznymi półksiężycami. Ten motyw w polskim mikrolicie spotkałem po raz pierwszy. Naczynia tego typu są rozpowszechnione na całym obszarze zajętem przez polską grupę czas o kołnierzu lejowatym i stanowią bardzo charakterystyczną cechę tej grupy. W ceramice kultury megalitycznej naczynia te są nieznanne. Z osady Lasek-Lubań pochodzą nadto dwie miski, które również do starszego okresu neolitu odnieść należy (tabl. VI, rys. 6 i 7). Miski te stanowią typ zgoła odrębny. Jedna (rys. 6) ozdobiona jest ornamentem paznogciowym poniżej krawędzi i czterema symetrycznie rozłożonymi guzami, drugą zdoła plastykny ornament półksiężycowaty. Formy te są nieznanne kulturze megalitycznej i stanowią lokalną właściwość naszej grupy. Poza temi naczyniami znamy jeszcze fragment z Potarzyca, reprezentujący naczynie

13) G. Kossinna: Der Ursprung d. Urfinnen u. Urindogermanen (Mannus 1910). Por. też J. Kostrzewski: Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, 1914.

14) Brunner: Steinzeitliche Keramik. (Archiv für Anthr. 1898.)

odmiennego zrów typu; dotychczas jednak całkowitego tego rodzaju naczynia nie znany.

Naczynia wyżej opisane, stanowiące tło drobnych narzędzi mikrolitycznych w starszym okresie neolitu, nie są z pewnością całym tłem wykopaliskowym, jakie okres ten charakteryzuje. Dotychczas jednak badania nasze nie postąpiły tak daleko, byśmy z obrazu ceramiki, charakteryzującej starszy okres neolitu, mogli sobie w całej pełni zdać sprawę. To co znamy pozwoli tylko ten obraz zarysować.

Kultura starszego okresu neolitu nosi w Wielkopolsce odrębny, samodzielny charakter i z tego powodu jako odrębna grupa wydzieloną być winna. Grupę tę nazywam kulturą wielkopolską. Drobne narzędzia krzemienne są dalszym genetycznym rozwojem mezolitu; narzędzia gładzone, a mianowicie toporki i siekiery, występujące w tym okresie, są przeważnie lokalną odmianą form północnych; czasie o kołnierzu lejowatym i flasze z kryzą reprezentują również formy pochodne, lecz nieco odmienne od północnych; inne naczynia tworzą formy lokalne. Grobów tej kulturze właściwych nie znamy. Ta charakterystyka daje nam krótki obraz tej kultury. Kultura megalityczna północna wywierała na rozwój kultury wielkopolskiej pewien wpływ, a mianowicie na wytworzenie się naszych czasz o kołnierzu lejowatym i flasz z kryzą oraz narzędzi gładzonych, wpływ ten jednak być mógł jedynie pośredni, a to z tej przyczyny, że całe tło wykopaliskowe tych wyrobów u nas jest zupełnie odmienne od tła towarzyszącego im na północy. Kultura ta więc nosi samodzielny charakter, a jak tego dowodzą

drobne narzędzia krzemienne, rozwinęła się ona genetycznie z naszego mezolitu.

Znaleziska starszego okresu neolitu z Wielkopolski rzucają też snop światła na gospodarczą stronę tej kultury. Fakt odkrycia w Budach, pow. strzeliński, ułamka czaszy o kołnierzu lejowatym z odcisniętem ziarnem zboża stwierdza, że już w tym okresie uprawa zbóż w Wielkopolsce była znana. Pośredni nadto dowód uprawy zbóż znajdujemy w znajdowanych nożach ukośnie ściętych, pokrytych u jednego ostrza gładzą, których przeznaczenie jako sierpów wydaje się być bardzo prawdopodobnem. Mimo jednak znajomości rolnictwa oraz zwierząt domowych, jak świni, wołu i konia, których zęby w osadach tej kultury zostały stwierdzone, ludność ta jako główny sposób zdobywania sobie pożywienia traktowała myśliwstwo. Jako dowód służy nam bogactwo i różnorodność grotów do strzał, które jedynie u ludu myśliwskiego mogły osiągnąć tak bujnego rozwoju.

Porównyując starszy okres neolitu w Wielkopolsce z tymże okresem w Małopolsce, dostrzegamy zupełną niemal identyczność materjalnej kultury tego okresu na obu tych obszarach. Bez wątpienia więc na obu tych obszarach mamy do czynienia z tym samym ludem. Pewna różnica zachodzi jedynie w gospodarczej stronie tej kultury w Wielkopolsce i Małopolsce. W Wielkopolsce została w sposób nie ulegający wątpliwości stwierdzona znajomość roślin zbożowych, a tem samem pierwsze ślady rolnictwa. W Małopolsce brak w tym okresie wszelkich śladów rolnictwa. Czy istotnie w Małopolsce nieznaną była zupełnie uprawa zbóż w tym czasie, czy

też brak nam tylko dowodów, trudno rozstrzygnąć. Różne jednak pośrednie wskazówki, jako to obecność w Wielkopolsce sierpów, oraz znajdowanie osad wielkopolskich poza obszarem wydmy, których nie znamy z Małopolski, zdają się wskazywać, że istotnie na tym polu między obu temi obszarami zachodziła różnica.

Wielkopolska była zapewne centrum, skąd kultura ta rozeszła się w kilku kierunkach. Jeden prąd poszedł na południe ku Śląskowi, a ze Śląska dalej na obszar lessów miechowskich i sandomierskich. Na tej drodze lud ten stał się ludem osiadłym i rolniczym, wchodząc w ścisły związek z kulturą ceramiki wstęgowej.¹⁵⁾ Drugi prąd poszedł biegiem Wisły i Warty; ten pozostał w dalszym ciągu myśliwskim, rozlewając się szeroko na obszarze b. Królestwa Polskiego.¹⁶⁾ Trzeci prąd, znacznie słabszy, posunął się brzegami Morza Bałtyckiego, docierając do Rugji i tu zetknął się z kulturą megalityczną. W ten sposób kultura „wielkopolska“ dałaby się podzielić na dwie grupy, które zapewne dwom szczepom odpowiadały: jedna myśliwska opanowuje obszary wydmy Wielkopolski, Mazowska i Małopolski, druga rolnicza urodzajne części Śląska i Małopolski. W Wielkopolsce widzimy, że lud ten nie był wyłącznie myśliwski, że znane

mu już było w pewnym ograniczonym stopniu rolnictwo, tu więc najłatwiej dokonać się mógł podział tego ludu na dwa wymienione szczepy. Co do grupy zachodniej, nadbałtyckiej, to znana jest nam ona dotychczas prawie wyłącznie ze znalezisk luźnych; (wyjątek stanowi znalezisko z Denghoog z wyspy Sylt z grobu megalitycznego) brak tu tła wykopaliskowego i z tej przyczyny jej stanowisko kulturalne jest wątpliwem. Dalsze badania dopiero mogą wyjaśnić, czy znaleziska te są bocznem odgałęzieniem kultury wielkopolskiej, czy też, jak chce Kossinna i Aberg, wskazuje ona na związek naszej kultury wielkopolskiej z kulturą megalityczną.

Tak czy inaczej jednak Wielkopolska pozostaje jako to centrum, z którego kultura ta promieniowała w różnych kierunkach.

Pod względem chronologicznym kultura wielkopolska uznana być musi jako najstarszy okres pełnego neolitu w Wielkopolsce. Jest ona niewątpliwie starszą od kultury ceramiki sznurowej, z którą nigdy nie zachodzi razem w znaleziskach zamkniętych. W stosunku do kultury grobów kujawskich również uważaną być musi za starszą, choć tu być może zachodzi pewna równoczesność obu kultur, mianowicie wczesne groby megalityczne na wschód od Odry zdają się być równoczesne z kulturą wielkopolską. W zestawieniu z kulturą megalityczną nordyjską naszą kulturą wielkopolską należy odnieść do trzeciego okresu neolitu, co ze względu na związek naszej kultury z północą nie może ulegać wątpliwości.

Późny neolit.

Kultura ceramiki sznurowej nadodrzańskiej.

Kultura ceramiki sznurowej pod koniec neolitu zdobywa sobie panowanie na znacznej połaci Europy. Punkt wyjścia tej kultury widzi większość badaczy

15) Seger: Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit Schlesiens. (Schlesiens Vorzeit N. F. VII.) — Co do Miechowskiego i Sandomierskiego rozporządzam własnym, dotąd nie publikowanym materiałem.

16) L. Kozłowski: Epoka kamienna na wyżynie małopolskiej.

w Turyngji. Z Turyngji rozchodzi się ona w różnych kierunkach, wytwarzając szereg grup lokalnych. Jedną z takich grup lokalnych jest nadodrzańska ceramika sznurowa.¹⁷⁾ Grupa ta wyodrębnia się bardzo wyraźnie z całego okręgu ceramiki sznurowej, zyskując samodzielne piętno kulturalne. Nadodrzańska ceramika sznurowa jest nam znana dotychczas prawie wyłącznie z grobów. Są to płaskie groby z szkieletami skurczonymi, z bardzo tylko skąpą obstawą kamienną lub zgoła bez niej. Ceramika znajdująca w tych grobach zdobiona jest z reguły ornamentami sznurowymi i wykazuje szereg odrębnych lokalnych typów. Charakterystycznymi naczyniami dla tej grupy są: puhary moździeżowate, zdobione poziomo odcisniętym, spiralnie okręcanym sznurkiem; kubki z pionowym uchem, zdobne zwykle dwoma równoległymi pasmami poziomo odcisniętych sznurków, przegrodzonych pasem ornamentów sznurkowych, ułożonym w zęby, przypominające plecionkę (motyw ten jest zwłaszcza dla nadodrzańskiej ceramiki sznurowej charakterystyczny); kubki tegoż typu, lecz opatrzone zamiast ucha sęczkiem; puharki z czterema poziomo przekłutymi uszkami do zawieszania, zdobne w górnej części poziomym ornamentem sznurowym. Wymienione typy naczyń są najważniejszymi, formami spotykanymi w nadodrzańskiej ceramice sznurowej. Powstały one jako skrzyżowanie wpływów ceramiki sznurowej turyńskiej z formami naczyń właściwymi późnym grobom megalitycznym. Etnicznie grupa ta nie należała do kultury północnej, na co wskazuje

odmienny obrządek grzebalny, właściwy neolitowi środkowo-europejskiemu, oraz odmienna ceramika, która wprawdzie posiada pewne cechy nordyjskie, jednak zostały one w tej grupie całkowicie w duchu ceramiki sznurowej przerobione, wreszcie stwierdzony przezemnie fakt, że kulturze tej w osadach towarzyszy stale mikrolit, obcy kulturze nordyjskiej, a właściwy środkowej Europie, o czym poniżej szerzej będzie mowa. Wyżej przytoczone powody skłaniają do zaliczenia kultury nadodrzańskiej do środkowo-europejskiego okręgu ceramiki sznurowej, wśród którego tworzy ona samodzielną grupę o odrębnym rozwoju.

Obszar zajęty przez nadodrzańską ceramikę sznurową obejmuje dolny bieg Odry, a mianowicie Uckermark i część Pomorza. Tu leży centrum tej kultury. Z tego obszaru kultura to rozchodzi się w dwóch kierunkach: na południe biegiem Odry ku Śląskowi, gdzie tworzy lokalną grupę, zwaną grupę marszwicką¹⁸⁾, i skąd przechodzi dalej do Czech, Moraw i do ziemi krakowskiej¹⁹⁾. Drugi prąd idzie na wschód biegiem Noteci do Poznańskiego i dalej biegiem Wisły do b. Królestwa Polskiego.²⁰⁾

Z W. Ks. Poznańskiego znamy szereg grobów należących do tej kultury oraz szereg znalezisk luźnych, co do których istnieje wszelkie prawdopodobieństwo, że z grobów pochodzą. Oto ich wykaz:

1. Białosłowie, pow. wyrzyski. Puhar moździeżowaty (wys. 15,5 m, szer. dna 9.4 m; szer. otw. 12 m) bez ucha, opatrzone z boku sęczkiem, ozdobiony u krawędzi pięcioma poziomymi

17) H. Schumann: Die Steinzeitgräber der Uckermark 1904 — Hagen: Neuere Funde von Steinzeitgräbern in der Uckermark „Mannus“ tom VII — Kossinna: Der Ursprung der Urf. u. Urind. „Mannus“, tom II 1910.

18) Seger. Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit Schlesiens „Schles. Vorzeit“ N. F. tom VII.

19) L. Kozłowski. Badania na górze Klin. Iwanowicach 1917.

20) Kossinna „Mannus“ 1910.

odciskami sznurka. Poniżej tego pasa umieszczone są trójkąty, wykonane przez ukośne, równoległe pasemka sznurka, zamknięte z drugiego boku dwoma równoległymi odciskami sznurka. Trójkątów takich w koło naczynia są cztery, ustawione symetrycznie. Naczynie to pochodzi zapewne z grobu z szkieletem skurczonym. Mus. f. Völkerkunde w Berlinie. Lit.: Virchow „Zeitschrift f. Ethnol.“ 1883. — Kossinna: „Zeitschr. f. Ethn.“ 1902. — Blume: Kat. Ausst. Posen 1909.

2. Broniewo, pow. inowrocławski. Siekiera z rogu jelenia z okrągłym przewierconym otworem, ozdoby kościane, naramienniki kościane, naczynia. Znaleźiska te pochodzą z grobów z szkieletami skurczonymi. Muz. miejskie w Bydgoszczy. Korresp. d. Deutsch. Ges. f. Antl.r. 1909, str. 100. — Mannus 1910, str. 229.

3. Grabionka, pow. wyrzyski. Z grobu z szkieletem skurczonym: część dolna puchara moździerzowatego i toperek zgrubiały w środku. Część górna puchara częściowo utracona, zdobiona poziomo odcisniętymi równoległymi sznurkami. W dół od tego pasa odchodzi 8 trójkątów, wykonanych przez ukośnie odcisnięte pasemka sznurka, zamknięte z drugiego boku również przez odcisk sznurka. Muz. miasta Szamocina. Lit. Blume Kat. str. 61, nr. 621-620.

4. Grabia, pow. inowrocławski. Grób szkieletowy. „Zeitschr. f. Ethn.“ 1886.

5. Grobia, pow. międzychodzki. Dwa szkielety pod brukiem kamiennym. Mannus 1910, str. 100.

6. Gizewo, pow. strzeliński. Puchar sznurowy z guzem zamiast ucha, zdobiony w górnej części ornamentem sznurowym,

złożonym z trzech pasów. Górny i dolny utworzone są przez równoległe odcisnięcie trzech prostych sznurków. Pas środkowy tworzy odcisk czterech równoległych sznurków, odcisniętych na ukos w ten sposób, że tworzy się pas zębów. Puchar ten jest typowym dla nadodrzańskiej ceramiki sznurowej. Naczynie dotychczas nie publikowane. Zbiory dra Zakrzewskiego w Mirosławicach. (Tabl. VII, rys. 2)

7. Iwno, pow. szubiński. Gr. II. W głębokości 90 cm. między nieregularnie leżącymi dużymi kamieniami krążek bursztynowy z szerokim otworem w środku o średnicy 6,2 cm. O metr dalej na wschód przy kamieniu garnuszek z uszkiem pionowym, zdobny dwoma pasami poziomymi, a między nimi na przemian ległymi ukośnymi pasami odcisniętego sznurka. Obok ułamki toporka i ułamki naczyń z ornamentem sznurowym. Mus. f. Völkerk. w Berlinie. Brunner: „Zeitschr. f. Ethnol.“ 1905.

8. Inowrocław, m. p. 4 miedziane blaszki (wisiorki), 7 przekłutych paciorków z muszli, 10 perełek miedzianych znaleziono razem ze szkieletem. Muz. Wielkopolskie w Poznaniu. Kossinna: Mannus IX, 155, ryc. 23.

9. Kruszki, pow. wyrzyski. Z grobów szkieletowych pochodzą: Puchar z pionowym uchem, fragment kołnierza takiegoż puchara, miska i baniata część dolna naczynia. Puchar z pionowym uchem ozdabia ornament, złożony z dwóch poziomo odcisniętych sznurków pod krawędzią, z trzech na ukos pod kątem ustawionych pasemek sznurka i znów dwóch poziomo odcisniętych równoległych sznurków. Fragment kołnierza takiegoż puchara jest ozdobiony w sposób iden-

tyczny. Miska pozbawiona jest ornamentów i ma powierzchnię gładką. Część dolna naczynia formy baniastej ze względu na brak całkowity części górnej nie może być typologicznie oznaczona. Przy podstawie części dolnej dochował się ornament sznurowy zębaty i poziomy prosty. Muz. Wielkopolskie w Poznaniu.

10. Latkowo, pow. inowrocławski. Między czterema kamieniami szkielet w pozycji skurzonej. Mannus 1910, str. 229. Zeitschr. d. Hist. Ges. Pos. XXV. 1910, str. 3.

11. Mogilno, m. p. Naczynia, topór i siekiera. Lissauer: Die praehist. Denkm., str. 28, nr. 19. Kossinna: „Mannus“ 1909.

12. Murzynno wielkie, pow. inowrocławski. Kopiec z czterema szkieletami. Siekieromłot czółenkowaty z diorytu. Ozdobny krążek bursztynowy płaski. Zdobione ułamki naczyń, szydła kościane, silnie zużyty toporek kamienny. Lissauer: D. praehist. Denkm. 26. Blume: Kat. str. 40. — Lissauer: Das Gräberfeld von Gross-Morin bei Inowrocław in Kujawien. „Zeitschr. f. Ethn.“ 1878 str.

13. Nadziejewo, pow. średzki. Muz. Narodowe Polskie w Raperswilu. Amfora: cztery uszka na największej wyđętości brzuśca i u podstawy kołnierza cztery podobne uszka. Szyja i górna część brzuśca zdobiona bogatym ornamentem stempelkowym i rytym. Z formy i ornamentyki widzimy, że amfora ta jest typem mieszanym amfory nordyjskiej ze środkowo europejską. Pochodzi zapewne z grobu szkieletowego.

Wł. Demetrykiewicz: Studja przed-historyczne w Szwajcarji. Spr. Ak. Um. czerwiec 1916.

14. Parchanie-Wierzbiczany, pow. inowrocławski. Muz. w Bydgoszczy. Puchar z czterema uszkami do zawieszania, umieszczonemi poniżej krawędzi, zdobiony poziomymi odciskami sznurka. Wys. 11,5 cm., szer. otw. 8,5 cm., szer. dna 6 cm. Część dolna baniasta, gładka przechodzi łagodnie w cylindryczny kołnier, do którego przyklepione są symetrycznie cztery pionowe, poziomo przekłute uszka do zawieszania. Kołnier zdobi 10 poziomo odcisniętych, równoległych sznurków. Blume: Mannus 1909. Kossinna: Mannus 1910.

15. Radojewice, pow. inowrocławski. W jednym ze wzgórków wydmy piaszczystej, na której odkrytą została osada z ep. kamiennej, dwa szkielety, w innym punkcie jeden szkielet, o przy nim 20 strzał krzemiennych i kawałek drutu brązowego.

Lit: „Zeitschr. f. Ethn.“ 1876, str. 255. — Kat. Berl. Ausst. 1880, str. 283 nr. 10. — Lissauer: D. pr. Denkm. nr. 15, str. 26.

16. Żnin, m. p. Dzbaneł typu śląskiego, zdobiony pięcioma pasami z potrójnych równoległych szeregów kresek skośnych, naśladowujących odcisk sznurka. Dzbaneł odnaleziony został na wschód od miasta wraz z większym naczyniem, które uległo zniszczeniu.

Na wyż nie na zachód od miasta pięć naczyń. Czarka z pionowym uchem ozdobiona brzuścu trzema parami opuszczających się ku dołowi plastycznych żeberek. Puchar z pionowym uchem, zdobny bogatym ornamentem sznurowym. Pod krawędzią obiegają cztery poziome odciski sznurka, poniżej pas pod kątem ustawionych odcisków prostego sznurka, niżej trzy poziomo odcisnięte sznurki

jeszcze niżej dwa szeregi wciskanych dołków, pod nimi dwa poziomo odcisnięte pasemka sznurka. Ucha nie zdobione. Naczynie pochodzi z grobu skrzynkowego. Muz. Wielkopolskie nr. 1906. 448. Blume: Kat. str. 67 i 172. Kossinna: Mannus 1910, str. 101.

Dotychczas posiadaliśmy tylko groby tej kultury, osady były nam nieznane, a wskutek tego obraz tej kultury musiał być bardzo niepełny. W Wielkopolsce udało mi się stwierdzić osady z nadodrzańską ceramiką sznurową, a tem samem odnaleźć osady, odpowiadające znanym nam już dawniej grobom z szkieletami skurczonemi. Osady tego rodzaju stwierdziłem w miejscowościach następujących: Czersk, pow. bydgoski, Frasunek, pow. gostyński, Golejewo, (Łysagóra), pow. strzeliński, Grotniki, pow. wschowski, Koziedoly, pow. strzeliński, Lasek-Lubań, pow. poznański zach., Sierakowo I, pow. strzeliński, Rosko, pow. wieleński. Osady te prócz typowych dla nadodrzańskiej ceramiki sznurowej ułamków naczyń, dostarczyły wyrobów krzemienych, które całym swym charakterem utożsamiają się z wyrobami poprzedniego okresu, reprezentując w dalszym ciągu kulturę mikrolitu neolitycznego. Fakt ten stawia kulturę neolitu nadodrzańskiego w nowem świetle. Dotychczas znane groby tej kultury były już dawniej przez Götze'go łączone ze środkowo-europejską grupą ceramiki sznurowej. Obecnie narzędzia mikrolityczne, towarzyszące tej ceramice, związek ten tylko podkreślają. Jak wiadomo, mikrolit neolityczny jest obcy kulturze nordyjskiej. Natomiast w towarzystwie ceramiki sznurowej w środkowych Niemczech, zwa-

szeza w Turyngji, niejednokrotnie stwierdzonym został. Charakter tego mikrolitu jest niemal identyczny z mikrolitem wielkopolskim i małopolskim.

Narzędzia krzemienne, towarzyszące ceramice sznurowej, różnią się bardzo znacznie od wyrobów, znajdujących w osadach poprzedniego okresu z kulturą „wielkopolską“. Między obu temi okresami istnieć więc musiał ścisły związek i w żaden sposób nie możemy przypuszczać, aby wraz z zapanowaniem kultury z nadodrzańską ceramiką sznurową dawna ludność naszego obszaru została wypartą lub w inny sposób wyginęła. Przeciwnie sądzić należy, że nowe formy ceramiczne zostały jedynie na drodze pokojowej przejęte od ludu o pokrewnej kulturze, który nad dolną Odrą wypracował nowe formy ceramiczne, a następnie, zapewne wskutek naturalnej ekspansji, zaczął się rozchodzić w różnych kierunkach. Był to lud o pokrewnej kulturze drobnych narzędzi krzemienych, to też przedostawszy się do Wielkopolski złączył się z ludnością tubylezą, która przejęła od niego formy ceramiczne i zdobnictwo naczyń ornamentem sznurowym. Dotychczas nie znamy grobów, któreby odnieść można było do kultury „wielkopolskiej“. Z tej przyczyny nie umiemy sobie jeszcze zdać sprawy, jak głęboko sięgnął do zwyczajów i pojęć religijnych nowy wpływ etniczno-kulturalny, który przyniósł nam kulturę sznurową do Wielkopolski, lecz z rozstrzygnięciem tego pytania zaczekać musimy na wynik dalszych badań.

Kultura mikrolityczna, której ciągłość rozwojową od mezolitu starałem się wykazać, przedstawia się nam jako rozległa bardzo grupa kulturalna, a prawdopo-

dobnie i etniczna. W mezolocie kultura ta wykazuje jednolity charakter na bardzo znacznym obszarze, obejmując znaczną część Europy, panując na całym obszarze nadśródziemnomorskim i w znacznej części Europy środkowej i zachodniej; z końcem mezolitu kultura ta zaczyna się różnicować na grupy lokalne. Jedną z takich grup jest nasz neolit wielkopolski, którego zasięg geograficzny obejmuje jeszcze znaczny obszar między Odrą, Wisłą i Bugiem. W następnym jednak okresie następuje dalsze różnicowanie się tej grupy. W Wielkopolsce pod wpływami idącymi z nad dolnej Odry powstaje lokalna grupa kultury nadodrzańskiej, której zasięg geograficzny jest już znacznie węższy, obejmując już tylko Pomorze, Wielkopolskę, Prusy Królewskie, częściowo Prusy Książęce i część Królestwa Polskiego. W tym okresie zerwaną została jednolitość kulturalna Wielkopolski i Małopolski. W tym bowiem czasie w Małopolsce ze skrzyżowania się różnych prądów kulturalnych, między innymi i pod silnym wpływem nadodrzańskiej ceramiki sznurowej, powstaje lokalna grupa kulturalna: ceramika typu zlockiego.

Ludność z kulturą ceramiki sznurowej w Wielkopolsce była w dalszym ciągu myśliwską i często zmieniała miejsce zamieszkania. Dowodzi tego charakter osad, oraz obfitość grotów do strzał wśród narzędzi krzemiennych tego okresu. Mimo to liczniej niż uprzednio spotykamy w tym okresie odciski ziarna na ułamkach naczyń. Jest to wskazówką, że rolnictwo nie było obcem temu ludowi, a choć uprawa roślin była jeszcze bardzo ograniczoną, przecież mieć musiała już większe znaczenie, niż w okresie poprzednim. Dowodzą tego znajdowane

żarna, np. żarna z osady Łasek-Lubań. Hodowla zwierząt domowych była również bardziej niż poprzednio rozwinięta, a przemawiają za tem znajduwane w osadach kości wołu, świnii, konia i kozy.

Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej jest, jak to zaznaczyliśmy wyżej, jedną z lokalnych grup ceramiki sznurowej środkowo-europejskiej. Poza jednak tym pośrednim wpływem znajdujemy jeszcze skąpe ślady wpływów bezpośrednich, idących z Turynji. Dowodem ich są dwa topory facetowane znalezione w Wielkopolsce, oraz amfora z Nadziejewa, w pow. średzkim. Amfora ta znajduje się w Muzeum Narodowym Polskim w Raperswilu, a opublikowaną została przez prof. Wł. Demetrykiewicza,²¹⁾ niestety bez podania rysunku lub fotografii.

Na Śląsku ceramika nadodrzańska tworzy grupę lokalną t. z. marszwicką. Grupa ta również, i to niezależnie od wpływów idących z nad dolnej Odry, wywierała wpływ na Poznańskie. Świadectwem tego wpływu jest dzbanek typu specjalnie śląskiego (tabl. VII, rys. 4), oraz trzy toporki również specyficznie śląskiego typu z Kwiatkowa, w pow. ostrowskim, z pow. nowotomyskiego i pow. grodziskiego.

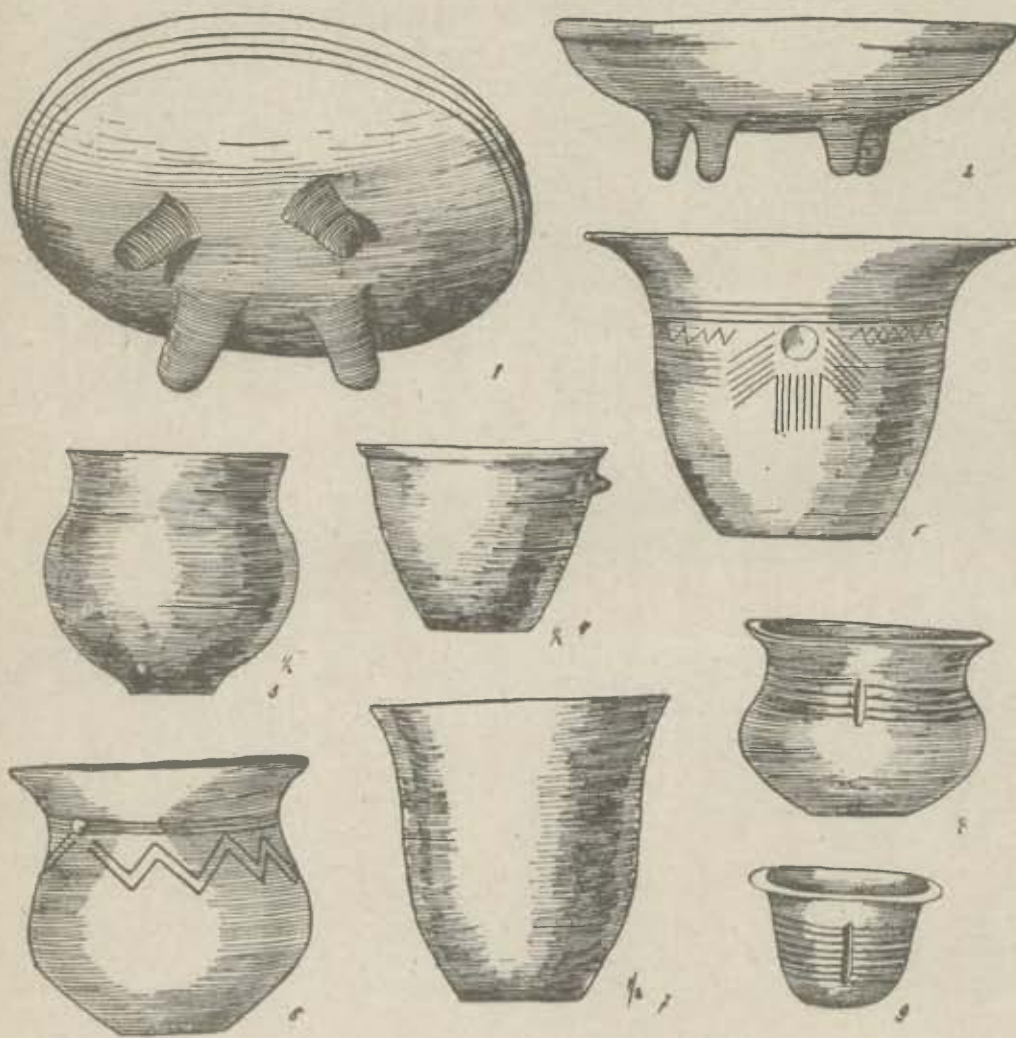
Oba tej wpływy, t. j. wpływ turynski i wpływ grupy marszwickiej były — jak się zdaje — bardzo wątle i większego znaczenia dla kultury tego okresu nie miały; obie te kultury, jako bardzo pokrewne kulturze nadodrzańskiej, pomijając odrębne typy ceramiczne i typy narzędzi gładzonych, nie odbijały niczem od całego tła kultury tego okresu w Wielkopolsce.

21) Wł. Demetrykiewicz: Spr. Ak. Umiejętności. Czerwiec 1916.

Końcowy okres neolitu.

Znaleziska, które do końcowego okresu neolitu — już na pogranicze z epoką brązu — odnieść należy, wyróżniają się w Wielkopolsce jako oddzielna grupa kulturalna. Grupa ta dotychczas jako odrębna jednostka nie była wyróżnioną, a znaleziska te odnoszone były do poprzednio opisanego okresu z kulturą ceramiki sznurowej. Dziś, dzięki

pomnożonym znaleziskom, grupa ta jasno występuje. Odnieść tu trzeba groby I, III, IV i VI—IX z Iwna w pow. szubińskim²²⁾, świeżo odkryty przez dra. J. Kostrzewskiego grób szkieletowy z Wierzenicy, w pow. poznańskim wschodnim, naczynie niewątpliwie z grobu pochodzące z Baranowa, w pow. inowrocławskim (ryc. 3, nr. 5), puhar tu-

Ryc. 3. Ceramika typu Iwna.

Nr. 1. Misa o czterech nożkach. Iwno, pow. szubiński	Nr. 5. Puhar tulipanowaty. Baranowo, pow. strzeliński
Nr. 2. Ta sama miska z boku	Nr. 6. „ „ Iwno, pow. szubiński
Nr. 3. Naczynie szeroko-otworowe. Oborniki	Nr. 7. „ „ Grobia, pow. międzychodzki
Nr. 4. Puhar tulipanowaty. Tłukomy, pow. wyrzyski	Nr. 8-9. „ „ Iwno, pow. szubiński.

22) K. Brunner: Funde von Iwno. „Zeitschr. f. Ethn.“ 1905.

lipanowaty z Grobi, w pow. międzychodzkiem, bez żadnych ozdób (ryc. 3, nr. 7), puchar tulipanowaty z Tłukom, w pow. wyrzyskim, z sęcziem poniżej krawędzi, zresztą bez ozdób (ryc. 3, nr. 4), wreszcie naczynie szeroko-otworowe o łagodnym profilu, również bez ozdób, z Obornik (ryc. 3, nr. 3). Wszystkie te naczynia najprawdopodobniej pochodzą z grobów. Groby te należą do typu grobów z szkieletami skurczonemi bez osłony lub z bardzo skąpą osłoną kamienną, obrządkiem pogrzebowym nie różnią się więc od grobów poprzedniego okresu. Inwentarz natomiast wykazuje dość znaczne różnice. Najcharakterystyczniejszym naczyniem dla tej grupy jest puchar tulipanowaty, z krawędzią silnie na zewnątrz wywinętą. Z reguły puhary te posiadają jeden sęczek na brzuścu, od którego odchodzi okalający naczynie ornament, złożony z zygzaków, linii prostych równoległych rytych, lub zębów z takichże linii złożonych. Niekiedy od sęcza odchodzą linje ryte promienisto w trzech kierunkach (ryc. 3, nr. 1, 3—6). Puhary te wykazują ścisły typologiczny związek z formą pucharu sznurowego z Gizewa (tabl. VII, rys. 2), to też uważać je należy jako pochodne tego typu. Uległy one jednak ważnym zmianom, a mianowicie zyskały formę tulipanowatą dzięki silnemu wygięciu krawędzi. Sęczek, który w pucharach sznurowych był silnie wydatny, obecnie zachował się tylko jako motyw szcztkowy, ornament zaś uprzednio wykonany sznurkiem, obecnie zastąpiony został linjami rytymi i przy tej przemianie uległ znacznej modyfikacji i uproszczeniu. Niewątpliwie działał tu już wpływ motywów i form zapożyczonych od naczyń metalowych,

które wraz z pojawieniem się kruszcy zjawiać się zaczęły. Drugą formą naczyni tej grupy jest miska na czterech nóżkach (ryc. 3, nr. 1 i 2). Jedyne motyw zdobniczy na misce tej spotykany to linje ryte, okalające krawędź na zewnętrznej stronie miski. Miski na czterech nóżkach tej samej formy są nam znane z kultury pucharów dzwonowatych.²³⁾ Bez wątpienia też forma ta od kultury pucharów dzwonowatych przejęta została. Również tulipanowata forma wyżej opisanych pucharów mieć musi związek z tą kulturą. Uległy tu jednak zatraceniu motywy zdobnicze kulturze pucharów dzwonowatych właściwe.

Zbliżoną co do motywów zdobniczych ceramikę udało mi się wyszukać w szeregu osad z mikrolitem. Zebrana ona została na tabl. IX. Widzimy tu ułamki naczyń, zdobione rytymi, równoległymi linjami, dołkami, kropkami ustawianymi w szeregi lub rzędy. Ułamki tego typu stwierdzone zostały w następujących osadach: Budy, pow. strzeeliński, Jeziory, pow. strzeeliński, Odolanów I, m. p. Sierakowo III, pow. strzeeliński, Żakowice, pow. strzeeliński.

Osady te, których ceramikę od cmentarzyska w Iwnie nazywam typem Iwna, jako tło wykopaliskowe wykazały narzędzia krzemienne o charakterze pełneolitycznego mikrolitu, co jest wskazówką, że ludność z kulturą mikrolityczną pod sam koniec neolitu przetwarzać zaczęła i lokalnie modyfikować formy uprzedniego okresu, stwarzając na tej drodze nową lokalną grupę ceramiczną. Zasięg geograficzny tej grupy jest nam, jak dotąd, bliżej nie znany.

23) K. Schumacher: Alt. u. h. Vorz. V, str. 357. — Tenże: Stand u. Aufg. d. neolith. Forsch. in Deutschland,

Co się tyczy wpływów ościennych, jakie na wytworzenie się w Wielkopolsce grupy typu Iwna wpłynęły, to jedno zdaje się być niewątpliwym, że działały tu wpływy kultury pucharów dzwonowatych. Wpływy te zupełnie wyraźnie dostrzegamy na misce ryc. 3, nr. 1 i 2 oraz w formie pucharów tulipanowatych, które zdają się jednak wiązać bezpośrednio z pucharami właściwymi ceramice sznurowej nadodrzańskiej. Obok tego wpływu istniał może już wpływ wynikły z naśladownictwa naczyń metalowych. Cienkość ścianek naczyń, silne wygięcie krawędzi pucharów, wreszcie ornamenty ryte zdają się nosić piętno chęci naśladowania naczyń metalowych.

Ceramika typu Iwna reprezentuje więc grupę, która rozwinęła się z kultury sznurowej nadodrzańskiej pod wpływem kultury pucharów dzwonowatych, a być może także pod pośrednim tchnieniem epoki brązu, która na południu zaczynała już w tym czasie panować i wdziera się także do Wielkopolski, wnosząc tu pierwsze wyroby brązowe. Grupa Iwna kończy naszą epokę kamienną w Wielkopolsce.

Dotychczasowy materiał, reprezentujący tę grupę, jest jeszcze bardzo skąpy — niewiele pewnego wiemy też o obrządku panującym w tym okresie. W Wierzenicy obecność szkieletu została stwierdzona, w Iwnie szkieletów brak, można jednak przypuszczać, że są to groby szkieletowe, a jedynie szkielety uległy zniszczeniu. Mimo to przypuszczać trzeba, że w tym okresie przenikać do nas zaczął obyczaj

palenia zwłok, obyczaj ten bowiem sporadycznie zaczął już wchodzić w użycie w poprzednim okresie ceramiki sznurowej. Należy więc przypuszczać, że i teraz obok zwyczaju grzebania zmarłych w pozycji skurzonej, był także w użyciu obrządek ciałopalenia a być może nawet wypierał zwolna dawny zwyczaj, by zapanować niepodzielnie w środkowej epoce brązu wraz z kulturą łużycką.

Czy pojawieniu się kultury łużyckiej towarzyszyło wyparcie lub dobrowolne ustąpienie ludu o kulturze mikrolitycznej, czy też kultura łużycka jest dalszym rozwojowym ciągiem kultury mikrolitycznej, niepodobna rozstrzygnąć; nasz materiał na to nie wystarcza. Wyodrębnienie jednak ceramiki typu Iwna posłużyć nam może do wyjaśnienia tego pytania, a być bardzo może, właśnie typ Iwna stanie się nicią łączącą obie te kultury. Przypuszczenie bowiem, że lud, który zwartą masą zamieszkiwał Wielkopolskę i stał na dość wysokim stopniu rozwoju, znikł z początkiem epoki brązu bez śladu, byłoby przypuszczeniem bardzo mało prawdopodobnym. Ceramika typu Iwna wykazuje szereg podobieństw z najstarszą ceramiką epoki brązu, obrządek ciałopalny już wówczas niewątpliwie zaczął wchodzić w użycie, rolnictwo również poczynić musiało postępy, jest więc wysoce prawdopodobnym, że dalsze badania nie łączącą obie te kultury ujawnią, a tem samem powiedzą nam o dalszych dziejach ludu, którego dzieje od wczesnego neolitu po epokę brązu w krótkim tym obrazie starałem się przedstawić.

Kultura megalityczna w Wielkopolsce.

Wyżej omówione trzy po sobie następujące okresy neolitu należą wszystkie

do kultury mikrolitycznej, będącej dalszym rozwojem mezolitu, który pod

wpływem kultur ościennych rozwinął się początkowo w kulturę wielkopolską, charakteryzującą się czaszami o kołnierzu lejowatym, następnie pod wpływami ceramiki sznurowej w kulturę ceramiki sznurowej nadodrzańskiej, wreszcie w kulturę Iwna, zamykającą epokę kamienną Wielkopolski. Poza temi grupami kulturalnymi Wielkopolska była terenem dla kultury o odmiennym charakterze, którą zapewne też innemu ludowi przypisać należy, była nią kultura megalityczna.

Na wschód od Odry na obszarze Pomorza, Prus Królewskich, północnej części Poznańskiego, Kujaw i części Mazowsza rozwinęła się odrębna grupa grobów megalitycznych. Grupie tej poświęciłem specjalne obszernie studjum²⁴⁾ i z tej przyczyny ograniczę się obecnie do kilku tylko uwag dotyczących przedewszystkiem Wielkopolski.

Najstarszą grupą pomników megalitycznych Poznańskiego są groby tak zwane kujawskie, zbudowane w formie wydłużonych trójkątów, lub groby megalityczne z obstawą kamienną w formie trapezu. Groby tego rodzaju są nam znane z Rzeszyna i Rzeczycy, w pow. strzelińskim, Rożnowa, w pow. obornickim, Zdziechowy, w pow. gnieźnieńskim, Słaboszewa, w pow. mogileńskim, Padniewa, w pow. mogileńskim i Potrzanowa, w pow. obornickim. Inwentarz tych grobów składa się z amfor o czterech uszkach odrębnego typu, amfor kulistych, misek zdobionych bogato ornamentem stempelkowym z uszkami do zawieszania, czarek z guzami, również zdobionych bogato motywami

stempelkowemi. Motywy sznurowe są obce tej grupie zabytków megalitycznych.

Groby te zostały przez Kossinnę²⁵⁾ uznane jako starsze od kultury ceramiki sznurowej, a młodsze od kultury neolitu wielkopolskiego z czaszami o kołnierzu lejowatym.

Dotychczas znany tylko groby tej kultury; osady, któreby odnieść można było do tych grobów, są nam prawie nieznane. Wyjątek stanowią osada Dakowy-Mokre, w pow. grodziskim i Tucznó, w pow. inowrocławskim. Z osady Dakowy-Mokre pochodzi fragment amfory megalitycznej oraz wyroby krzemienne o charakterze obcym mikrolitowi; są to ślady osady z kulturą megalityczną. Poza tem znalazły się tu ślady drugiej osady kultury mikrolitycznej z czaszami o kołnierzu lejowatym. Osada w Tucznie była zamieszkała jedynie przez ludność kultury grobów megalitycznych. Była ona badana przez dra. J. Kostrzewskiego i wykazała ceramikę grobów megalitycznych, oraz odrębnego typu narzędzia krzemienne.

Zarówno znaleziska z grobów jak i osad z kulturą megalityczną uprawniają nas do wniosku, że kultura megalityczna jest odrębną grupą kulturalną, o odmiennym obrządku grzebalnym, o osadach zakładanych na dzisiejszych polach ornych poza wydmami, o odmiennym inwentarzu narzędzi krzemienych. Znaleziska tej kultury rozrzucone są na obszarach bielickich. Z wyjątkiem osady Dakowy-Mokre nigdzie kultura ta nie łączy się w jednym znalezisku z kulturą mikrolityczną. Kultura ta nosi odrębny charakter i nie może być uważana za jeden z okresów neolitu w Wielkopolsce,

24) „Groby megalityczne na wschód od Odry“. — Służyło jako praca habilitacyjna na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

25) Kossinna: Ursprung d. Urfinnen u. Urindoger. „Mannus“ 1909 - 10.

lecz za odrębną kulturę, której stosunek do kultury mikrolitycznej musi być dopiero wykazany.

Kultura megalityczna, rozwijając się samodzielnie i niezależnie od mikrolitu, musi więc pojawiać się z nim równorzędnie, to jest musi występować równocześnie z pewnymi okresami kultury mikrolitycznej. Groby megalityczne Wielkopolski kulturalnie stanowią grupę odrębną, powstałą ze skrzyżowania się różnych prądów kulturalnych. Jednym, podstawowym prądem był wpływ grobów północno-zachodnich Niemiec. Prąd ten dał impuls do wnoszenia pomników megalitycznych, które jednak uległy w dalszym rozwoju zmianom lokalnym, oraz odbił się głęboko na całej materialnej kulturze, wskutek czego naszą grupę włączyć bezsprzecznie wypada do kultury megalitycznej północnej Europy. Silny wpływ na naszą grupę pomników megalitycznych wywarła kultura amfor kulistych. Ten to wpływ nadał tej grupie lokalny charakter, stwarzając szereg typów ceramicznych naszym tylko grobom właściwych. Kulturalnie lud wznoszący groby megalityczne różnił się zasadniczo od ludu z kulturą mikrolityczną. Osiedlał się on bowiem na wolnych od lasu urodzajnych Kujawach, nie przenosząc się wcale na wydmy lotne i obszary leśne. Nie był to lud myśliwski. Głównym jego zajęciem było rolnictwo. Licznie w znaleziskach tej kultury spotykana broń wojenna pozwala przypuszczać, że wojna była ważnym zatrudnieniem tego ludu. Pojęcia religijne były zapewne pokrewne z wyobrażeniami, właściwymi kulturze północnej. Ta charakterystyka pozwala przypuszczać, że był to jeden ze szczepów pragermańskich.

Brak wszelkich śladów motywów sznurowych na ceramice, pochodzącej z grobów megalitycznych, jest wskazówką, że groby te są starsze od kultury ceramiki sznurowej, zwłaszcza, że późniejsze groby o charakterze megalitycznym, a mianowicie groby skrzynkowe, motywy sznurowe wykazują. Wpływ środkowo-niemieckiej kultury amfor kulistych stwierdza, że groby te przynajmniej w części muszą być równoczesne z kulturą amfor kulistych, a jako pochodne od grobów olbrzymów muszą być równoczesne z młodszymi formami grobów megalitycznych północnych Niemiec. Odnosnie do kultury mikrolitycznej wyżej omawiane groby uważać trzeba jako równoczesne z kulturą starszego okresu neolitu, na podstawie chronologicznego stosunku tych grobów do ceramiki sznurowej.

Późniejszy okres grobów megalitycznych charakteryzuje się skrzynią grobową, początkowo ustawianą w kopcu, później wpuszczaną w ziemię. Groby tego typu są nam znane z następujących miejscowości: Dębówka, w pow. wyrzyskim, Objezierze, w pow. obornickim, Rzeszynek, w pow. strzelińskim, Siedlimowo, w pow. strzelińskim, Szymborze, w pow. inowrocławskim i Wójcin, w pow. strzelińskim. Znaleziska, które do okresu tego odnieść należy, a co do których niema pewności, czy z grobu skrzynkowego pochodzą, są następujące: Dzbanek z Wielkiej Kołudy, w pow. inowrocławskim, dwie miski ze Słupów, w pow. szubińskim, dzbanek z Krobielewka, w pow. skwierzyńskim i misa z Dobieszewka, w pow. szubińskim. Inwentarz tych grobów wykazuje typy naczyń bardzo zbliżone do naczyń

spotykanych w grobach megalitycznych z tą jednak różnicą, że spotykamy teraz szereg form i typów zapożyczonych od ceramiki sznurowej; dawne zaś typy wykazują szereg zmian, przede wszystkim spotykamy i na nich motywy sznurowe uprzednio nie znane. Groby te uważać trzeba za współczesne z kulturą ceramiki sznurowej. Obyczaj wznoszenia zmarłemu potężnych grobów megalitycznych uległ znacznemu uproszczeniu. Budowano teraz tylko skrzynię kamienną, początkowo ustawianą na ziemi i obsypywaną, później wpuszczaną głębiej, w ten sposób, że poziom pola niczem obecności grobu nie zdradza. Groby skrzynkowe o tym charakterze przetrwały jeszcze do epoki

bronzu. Z tego czasu znamy kilka grobów;²⁶⁾ wszystkie zawierają w dalszym ciągu niepalone zwłoki w pozycji skurczonej i wyroby bronzowe o północnym charakterze. Stanowią one ogniwo, łączące nasz lud z kulturą megalityczną z późniejszymi znaleziskami z epoki bronzu, przypisywanymi również ludom północnym.

Krótki ten obraz przedstawia równoległy rozwój kultury megalitycznej do kultury mikrolitycznej. Każda z tych kultur była własnością odmiennego ludu o innej kulturze, obyczajach i trybie życia. Wpływ wzajemny obu tych kultur na siebie był nieznaczny, co tłumaczy się odmiennym trybem życia obu ludów.

Kultura ceramiki wstęgowej w Wielkopolsce.

Prócz śladów kultury mikrolitycznej i megalitycznej znajdujemy jeszcze w Wielkopolsce skąpe ślady należące do kultury ceramiki wstęgowej. Znaleziska zaliczone do tej kultury są, jak dotąd, bardzo nieliczne i można przypuszczać, że kultura ta nigdy trwałego wpływu na Wielkopolskę nie miała, a te znaleziska, co rąk naszych doszły, to albo wynik stosunków handlowych z południem, albo ślady nielicznych grup ludzkich, jakie Wielkopolskę nawiedzały. Ceramika wstęgowa reprezentowaną jest, jak dotąd, przez jedno naczynie, znalezione w Iwnie.²⁷⁾ Pochodzi ono z grobu. Szkielet uległ zupełnemu rozkładowi. Prócz naczynia znalazł się tu topór kamienny i siekierka typu południowego o przechylonem ostrzu. Naczynie reprezentuje typ mieszany naczyń z ornamentyką wstęgową kłutą z amforą kulistą. Zapewne również z grobu pochodzą

dwie przedziurawione muszle spondylusowe z Mątew, w pow. strzelińskim, znalezione w żwirze.²⁸⁾ Małżowiny te znane nam są jedynie z morza Czerwonego i tylko na drodze handlu dostać się mogły do Wielkopolski. Droga handlu z południa przychodziły również siekiery o przechylonym ostrzu. Siekiery tego typu znamy — poza wspomnianą już siekierką z Iwna — z Małej Kołudy, w pow. inowrocławskim, z Nowego Boruja, w pow. babimojskim, z Krukwicy, w pow. strzelińskim, z Polskiej wsi, w pow. gnieźnieńskim, z Koźlanki, w pow. wągrowieckim oraz z Lubiatówka, w pow. śremskim; dalej zaliczyć tu wypada topór z Bąblina, w pow. obornickim, 29 cm. długi, motykę z otworem znaną w Zakrzewie wreszcie małą siekierką z Bogdanowa, w pow. obornickim.

26) Kostrzewski: Groby grzebalne szkieletowe z początku epoki bronzowej. Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk. 1916.

27) Brunner: Funde v. Iwno. „Zeitschr. f. Ethn.“ 1905.

28) Kossinna. „Mannus“ 1910, str. 61. -- Kostrzewski: Wielkopolska 1914.

Opis osad wydmowych wielkopolskich.

Opisem tym objęte są tylko osady, należące do kultury mikrolitycznej. Osady innych kultur neolitycznych lub wczesno-neolitycznych, groby oraz znaleziska luźne zostały tu pominięte, są natomiast wyszczególnione przy omawianiu poszczególnych kultur i okresów. Opis bardzo licznie spotykanych w Wielkopolsce narzędzi gładzonych został w tej pracy też pominięty. Ograniczyłem się tylko do kilku ogólnych uwag; analizę typologiczną oraz wykazy tych znalezisk znajdzie czytelnik w pracy Aberga: „Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit“, 1918. Dołączenie szczegółowego, choć bardzo treściwego opisu osad kultury mikrolitycznej do niniejszej pracy uznałem za konieczne, raz ze względu na ważność tych osad dla wywodów zawartych w pracy, powtóre, że były one dotychczas prawie w literaturze nieuwzględniane i albo wcale nie publikowane, albo też opisane bardzo pobieżnie, mimo, że należą do najliczniejszej grupy znalezisk epoki kamiennej w Wielkopolsce.

Brak znajomości osad wydmowych był w wielkim stopniu powodem błędów, jakie popełniali moi poprzednicy przy ocenie dziejów epoki kamiennej w Wielkopolsce, to też wskutek uwzględnienia bardzo rozległego, a prawie nieznanego dotychczas materiału wiele dawnych poglądów będzie musiało teraz ulec zmianie. Główna zasługa przeprowadzenia badań nad osadami z kulturą mikrolityczną przypada dr. J. Kostrzewskiemu i dr. Zakrzewskiemu, którzy w sumienny i ściśle naukowy sposób zebrali znaczny już materiał. Jako dawniejszych badaczy wymienić należy dr. Koehlera i dra. Erzepkiego. To co dotychczas zebrano, pozwala wprowadzić na zdanie sobie sprawy z tej grupy znalezisk. Jest to jednak dopiero małą częścią tego, co pozostało do zrobienia. To też dalsze badania wydm wielkopolskich mają przed sobą szerokie i wdzięczne pole.

Dotychczas znany z Wielkopolski 109 osad z kulturą mikrolityczną; większość jednak jest jeszcze bardzo niedostatecznie zba-

dana i dostarczyła zaledwie skąpych śladów, stwierdzających istnienie osady w danym miejscu. Osady lepiej zbadane uwzględniłem jeszcze w tablicy przeglądowej, dołączonej na końcu pracy.

Powiat bydgoski.

+   Czersk.²⁹⁾

Muzeum miejskie w Bydgoszczy.

Inwentarz. Narzędzia krzemienne:
 Wiórów załuskanych 17. Gr. igiełkowatych 10. Gr. trzoneczkowate 3. Skrobacze wiórowe długie 4. Skr. wiórowe 3. Skr. półokrągły wysoki 1. Skr. krążkowe 2. Skr. półokrągłych 10. Skr. wiórowych szerokich 3. Skr. wiórowych krótkich 30. Skr. łódkowate 2. Skr. podwójny 1. Rylec 1. Świder krótki 1. Świder większy 1. Nóż ukośnie ścięty 1. Oskr. wiórowy 1. Skr. drobnych 12. Oskr. nieregularny 1. Oskr. drobny 6. Skr. łódkowaty pochodny śpiczasty 2. Tabliczka rdzeniokształtna 1. Skr. wachlarzowaty 1. Szereg dużych grubo łupanych wiórów i odłupków. Rdzenie. Tylec siekiery gładzonej krzemiennej o grubym obuchu.
Ceramika: Ułamki czasz o kołnierzu leżącym z szeregiem wciskanych kresiek pionowych pod krawędzią i wyciskanych ząbków. Jeden ułamek czaszy od wewnątrz ozdobiony pod krawędzią trzema poziomo odcisniętymi prostymi sznurkami. Ułamki naczyń z ornamentem sznurowym.

Grociki igiełkowate, skrobacze krótkie, półokrągłe i drobne, oskrobywacze drobne, skrobacze łódkowate pochodne oraz inne narzędzia, załuskane drobnym nieregularnym retuszem, są pozostałościami osady mezolitycznej. Pozostałe wyroby krzemienne należą do neolitu. Ceramika świadczy o istnieniu w Czersku dwóch różnoczesnych osad

29) Znaki, umieszczone przed każdą nazwą miejscowości, oznaczają charakter i wiek osady. Objaśnienie znaków: + siedziba mezolityczna, siedziba kultury wielkopolskiej, osada z ceramiką nadodrzańską, osada z ceramiką typu Iwna, siedzibę neolityczną bez ceramiki, osada z ceramiką megalityczną. Mapy archeologicznej, dodanej do pracy niniejszej przez autora, z powodu zbyt wielkich kosztów reprodukcji nie możemy niestety dołączyć.

neolitycznych: jednej starszej należącej do starszego okresu neolitu, drugiej młodszej z ceramiką sznurową nadodrzańską.

Eksploatację tej stacji prowadził dr. Kohte.

+ **Pawówek.**

Muzeum miejskie w Bydgoszczy.

Inwentarz. Narzędzia krzemienne: Gr. igiełkowate 5. Grocik dłutowaty 1. Grociki trzoneczkowate 2. Wiór załuskany 1. Tabl. rdzeniokształtne 3. Skr. rdzeniowaty 1. Skr. wysoki 1. Skrobaczy wiórowych 9. Skr. krótkie 4. Skr. łódkowaty 1. Skr. owalny 1. Oskr. niereg. 1. Narz. wielorakiego użytku 1. **Ceramika:** Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym, zdobne wyciskanemi szeregami pionowych krótkich słupków i zębów pod krawędzią.

Grociki igiełkowate, skrobacze rdzeniowate, krótkie i łódkowate, oraz inne wyroby załuskane drobnym nieregularnym retuszem są świadectwem osady mezolitycznej. Pozostałe narzędzia krzemienne wraz z ułamkami czasz o kołnierzu lejowatym odnieść należy do osady starszego okresu neolitu.

Stację eksploatował dr. Kohte z Bydgoszczy.

Powiat chodzieski.

+ **Notecki-Młyn.**

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Skrobacze wiórowe krótkie 2. Skrobacz krążkowy 1. Skr. nieregularny 1. Wiór załuskany na krawędzi 1. Wióry i okrzeski. Narzędzia te należą do mezolitu. Śladów pełnego neolitu brak. Lit.: Wahle: „Ostdeutschland in jungneol. Zeit.“ 1918.

• **Podanin.**

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Szerokie płaskie ostrze dzidy. Siekiera o grubym obuchu. Ostrze do dzidy z szeroką podstawą i wąskim ostrzem. Ostrze siekieromłota. Wióry i okrzeski.

Znaleziska te stwierdzają osadę neolityczną, której jednak bliżej datować nie możemy. Oba ostrza do dzidy, znalezione w Podaninie, są typu skandynawskiego. Lit. Dr. Koehler: Feuersteinschlagstätten in Posen, Z. f. E. 1896. — Dr. Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“, t. III, 1896.

Powiat czarnkowski.

• **Czarnków.**

Na wydmie wyroby krzemienne. Lit.: Monatsber. d. deut. geolog. Gesellsch., 1908, str. 122. Zeitschr. d. Naturw. Abt. d. deut. Ges. f. Kunst u. Wiss. in Posen, XVI, 1909.

• **Trzcianka.**

Osada z epoki kamiennej na wydmie. Lit.: Zeitschr. f. Ethn. 1887 (371).

Powiat gostyński.

• **Dąbie.**

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Skrobacz wiórowy długi. Wióry i okrzeski. Ceramiki brak. Skąpe ślady osady neolitycznej.

 Frasunek.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. dłutowate 3. Gr. igiełkowaty ukośnie ścięty 1. Oskrob. drobny 1. Wałeczek 1. Tabliczki rdzeniokształtne 2. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Ułamki naczyń z ornamentem sznurowym.

Zabytki zebrane we Frasunku są pozostałością dwóch osad neolitycznych z różnego czasu. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

• **Jeżewo.**

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Między rzeczką Rawą i Pogoną ślady siedmiu osad neolitycznych. Ułamki naczyń niezdobione, wióry i okrzeski krzemienne. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

• **Niepart.**

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Wiór załuskany 1, wiór zaszczerbiony 1, wióry i okrzeski.

Powiat grodziski.

  Dakowy Mokre.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz. Narzędzia krzemienne: Grotów formy laurowatej 6 i trzy ułamki. Gr. dłutowate 4. Gr. igiełkowate 2. Skrobacz wiórowy szeroki 1. Skr. wiórowych długich 11. Wióry załuskane 3. Siekierki krzemienne o przekroju czworokątnym 2. Siekiery ze skał krystalicznych 2. **Ceramika:** Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Ucho amfory megalitycznej z charakterysty-

cznym ornamentem stempelkowym. Osada w Dakowach Mokrych odkrytą została na polu ornem z podglebiem gliny morenowej.³⁰⁾ W całości należy do pełnego neolitu. Ślady starszej osady stwierdzają czasie o kołnierzu lejowatym. Do tej osady odnieść zapewne należy wyroby krzemienne o charakterze mikrolitu. Pozostałe wyroby, noszące odrębny charakter, są zapewne tłem dla ceramiki megalitycznej, reprezentowanej przez ułamek amfory megalitycznej kujawskiej. Lit.: Koehler i Erzepki: Album zab. przedh. W. Ks Pozn., I, 1893, str. 3. — Wahle: Ostdeutschland in jungneol. Zeit, Str. 195.

⊙ Strzępiń.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Skrobacz wiórowy długi, wióry, okrzeski.

Powiat inowrocławski.

Latkowo.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Skrobacz wiórowy załuskany na krawędzi, silnie spatynowany.

⊙ Pieranie.

Ślady osady z epoki kamiennej na wydmiu. Koehler: Feuersteinschlagstätten. Z. f. E. 1876. — Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“, t. III, 1896.

⊙+? Radojewice.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Skrobacze wiórowe 4. Wiór załuskany 1. Grocików sercowatych 7. Piłka wiórowa mała 1.

Narzędzia krzemienne należą do osady neolitycznej, której wiek dla braku charakterystycznej ceramiki bliżej oznaczonym być nie może. Drobnym nieregularnym retusz niektórych wyrobów oraz charakter wiórów nasuwa przypuszczenie, że istniała tu również osada w okresie mezolitu.

Lit.: Kat. Ausst. Berlin 1880, str. 383. — Zeitschr. f. Ethn. 1876 (215). — Lissauer: Denkmäler, str. 26. — Schwartz: Materialien.

⊙ Wielka Kołuda

Ślady osady z epoki kamiennej na wydmiu. Wyroby krzemienne i ułamki naczyń. Lit.: Wahle: Ostdeutschland 1918.

30) Przep. red: Według słów dra. Erzepkiego w I zeszyt „Albumu“ znaleziono opisane tam wyroby krzemienne „na wydmiach piaszczystych.“

Powiat jarociński.

+ ⊙ Gąsiorowo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Wiór załuskany 1. Gr. igielkowane 3. Gr. sercowaty niedok. 1. Ułamki durszlaczeków. Skąpy materiał faktyczny nie może nam dać pełnego obrazu osad epoki kamiennej, jakie w Gąsiorowie istniały. W każdym razie stosunkowo liczne grociki igielkowane oraz szereg drobnych delikatnych wiórków pozwalają wnosić, że istniała tu osada mezolityczna. Ułamki durszlaczeków i grocików sercowaty są dowodem pobytu człowieka z epoki pełnego neolitu. Bliżej wieku tej drugiej osady na podstawie dotychczasowego materiału oznaczyć niepodobna. Stację tę eksploatował dr. J. Kostrzewski.

⊙ Górzycy.

Pracownia narzędzi krzemienych na wydmiu. Lit.: Zeitschr. f. Ethn. VII, str. 256. — Erzepki: Album 1893, str. 3. — Wykopalisko w Górzycach. „Dziennik Poznański“ nr. 117, r. 1875. — Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“, t. III, r. 1896.

⊙ Lisewo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpy ślady osady. Gr. igielkowany 1. Oskrobawacz 1. Wióry, okrzeski.

⊙ Mieszków.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu

Ślady osady epoki kamiennej na wydmiu. Lit.: J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916.

⊙ Miniszew.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocików dłutowatych 7. Grocików sercowatych 7. Wyroby krzemienne stwierdzają istnienie osady neolitycznej, która dla braku charakterystycznej ceramiki bliżej nie może być oznaczona. Lit.: Koehler i Erzepki: Album zab. przedh. I (1893), str. 2.

⊙ Podlesie.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. dłut. 1. Oskrobawacz drobny 1. Świderek wiórowy 1. Skąpe ślady osady neolitycznej, która z powodu ubóstwa materiału bliżej datowaną być nie może. Badał dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

▲ Potarzyca.

Muzeum T. P. N. i Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Tabliczek rdzeniokształtnych 6. Skrobacz wiórowy, załuskany na krawędziach 1. Świderek wiórowy 1. Wiór zaszczerbiony 1. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Ułamki naczyń workowych z ornamentem palcowym poniżej krawędzi.

Ceramika wraz z narzędziami krzemieniemi wskazuje zgodnie na ślady osady, należącej do starszego okresu neolitu. Śladów osad z innych okresów brak. Potarzyca przedstawia przykład osad zamieszkałej w jednym tylko okresie starszego neolitu. Lit.: Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

▲ Prusinów.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. igielkowy 1. Oskr. drobny 1. Oskr. drobny dwuboczny 1. Skr. półokrągły 1. Skr. krótki 1. Skr. drobny 1. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym.

Wyroby krzemienne i ceramika wskazują zgodnie na ślady osady z starszego okresu neolitu. Inne okresy w Prusinowie nie są reprezentowane. Prusinów jest jedną z osad, która w jednym tylko okresie była zamieszkałą. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

● Raszewy.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry, okrzeski, skrobacz wiórowy długi. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

● Roszków.

Muzeum Wielkopolskie i Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Skrobacz wiórowy szeroki. Tłuczek granitowy. Kamień żarnowy. Ułamki naczyń bez ornamentów. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

● Siedlemin.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wiór załuskany, wióry, okrzeski. Ceramiki brak. Eksploatował ks. prob. Gibasiewicz i dr. J. Kostrzewski. Lit.: J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

● Siekierzyn.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wiór załuskany, wióry, okrzeski. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

● Wola Książęca.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry, rdzenie, okrzeski. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

Powiat kepiński.

▲ Lipie.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Wiór zaszczerbiony 1. Piłka wiórowa ze śladami glazury 1. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym oraz naczyń workowych z ornamentem palcowym poniżej krawędzi. Są to ślady osady starszego okresu neolitu. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

Powiat kościański.

● Godziszewo.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Pracownia narzędzi krzemiennych. Lit.: Mannus 1910.

Powiat międzyrzecki.

Papiernia.

Ślady osady z epoki kamiennej na wydmie. Lit.: Mannus III (1911).

Starojastrzębskie Olędry.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Krótki skrobacz wiórowy, wióry i okrzeski. Lit.: Mannus III (1911).

● Trzciel.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. dłutowate 2. Oskrobawacz wiórowy 1. Wióry, okrzeski. Skąpe ślady osady neolitycznej.

▲ Wojciechowo.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Nóż ukośnie ścięty 1. Gr. sercowaty 1. Wiór załuskany 1. Wióry, rdzenie, okrzeski. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Są to ślady osady z starszego okresu neolitu. Inne okresy nie są reprezentowane. Lit.: Koehler: Feuersteinschlagstätten in Posen. „Zeitschr. f. Ethn.“ 1896. — Wiad. Num. Arch. t. VII.

Powiat nowotomyski.

+ ● Glinno.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik sercowaty 1. Grocik romboidalny, załuskany na powierzchni 1. Gr. dłutowatych 6. Gr. igielkowatych 21. Skr. podwójny krótki. Wiórek załuskany z wnęką boczną. Rylec załuskany na krawędziach. Skrobacz wysoki wydłużony. Wiór załuskany. Małe rylce 2. Rylec kątowy 1. Skrobacz krótki 1. Oskrob. drobny. Wiórek załuskany. Z wyjątkiem grocika sercowatego i gr. załuskanego na całej powierzchni wszystkie pozostałe wyroby należą do mezolitu. Glinno należy do rzędu osad, zawierających niemal czysty materiał mezolityczny Lit.: Blume: Katal. Ausst. 1909, str. 117—118.

● Grońsko.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Rdzeń, wióry i okrzeski. Eksp. dr. J. Kostrzewski.

Powiat obornicki.

● Oborniki.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry i okrzeski. Lit.: Zeitschr. f. Ethn. 1880.

Powiat odolanowski.

Gorzyce Wielkie.

Ślady osady z ep. kam. Lit.: J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

+ ? ◇ Odolanów I

(przy szosie do Sulmierzyc).

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Gr. igielkowane trójkątne 2. Tabliczki rdzeniokształtne 2. Gr. sercowat. 21. Gr. igielkowane 3. Świdry 2. Oskrob. wacze drobne 2. Piłka wiórowa 1. Zęby silnie zwietrzałe konia i świni. Ułamki naczyń z odciskami ziarn. Ułamki naczyń z ornamentem rytych i żłobionych linii oraz wciskanych dołków.

Obecność w Odolanowie grocików igielkowatych oraz szereg drobnych wiórów wskazuje na istnienie tu osady mezolitycznej, która pozostawiła po sobie nikłe jedynie ślady. Następny okres zamieszkania wydmy przypada na czasy znacznie późniejsze. Ułamki naczyń, zdobnych rytami i żłobionymi

linjami oraz wgniatanymi dołkami i kropkami, odnieść wypada do epoki wczesnego bronzu typu Iwna. Do tego czasu zaliczyć trzeba przeważną większość wyrobów krzemienych z Odolanowa. Zęby konia i świni pochodzą zapewne również z tego samego czasu i są świadectwem znajomości zwierząt domowych, odciski zaś ziarn zbożowych na ułamkach naczyń dowodem znajomości rolnictwa. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Zeitschr. f. Ethn. 1879. Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

△ Odolanów II

(przy drodze do Raczyc).

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. dłutowaty 1. Skrobacz trójkątny 1. Wiór załuskany 1. Oskrob. bywacz nieregularny 1. Skrobaczy drobnych 7. Oskrob. wacz drobny 1. Ułamki czas o kołnierzu lejowatym.

Inwentarz wyrobów ludzkich, zebranych w Odolanowie II, należy w całości do osady starszego okresu pełnego neolitu. Śladów wcześniejszego i późniejszego pobytu człowieka brak. Osadę tą uważać możemy za czystą, nie zamiesznaną z innymi okresami. Eksploatację tej osady prowadził dr. J. Kostrzewski. Lit.: J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

Powiat ostrowski.

● Biskupice Szalone.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Tabliczka rdzeniokształtna 1. Naciskacz 1. Wióry, rdzenie, okrzeski. Ślady ubogiej osady neolitycznej. Ceramiki brak. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

● Nowy Staw.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Wióry, okrzeski, ułamek narzędzia gładzonego. Skąpe ślady osady neolitycznej. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

● Wysocko.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Z warstwy kulturalnej wyroby krzemienne, m. i. grocik sercowaty. Skąpe ślady osady neolitycznej. Badał dr. J. Kostrzewski

Powiat ostrzeszowski.

⊗ Wyszanowo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Wióry, rdzenie, okrzeski. Skąpe ślady osady neolitycznej.

Powiat pleszewski.

+ ⊗ Leg.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. sercowatych 17. Gr. dłutowatych 6. Gr. igielkowatych 6, w tem jeden duży. Gr. trzoneczkowaty 1. Oskrobawacz wykonany z grubego nieregularnego wióra. Skr. wiórowe 2. Narz. wielokrotnego użytku 1. Wióry załuskane 2. Rylec 1. Oskrobawacze drobne 3. Skrobacze drobne 2. Ułamki durszłaczków

Grociki igielkowane, rylec, oskrobawacze i skrobacze drobne, oraz parę innych narzędzi załuskanych drobnym nieregularnym retuszem są śladami osady mezolitycznej. Pozostałe wyroby krzemienne należą do pełnego neolitu. Brak charakterystycznej ceramiki nie pozwala bliżej wieku tej pełneolitycznej osady oznaczyć. Eksploatował dr. B. Erzepki. Lit.: Koehler i Erzepki: Album zab. przedh. W. Ks. Pozn. I (1893) str. 2. Erzepki: „Przeгляд Bibliograficzno-Archeol.“ t. II, (1881) str. 178.

Pleszew.

Osada z ep. kamiennej na wydmie. Lit.: Koehler: Zeitschr. f. Ethn. 1896. Nehring: „Schlesiens Vorzeit“, III (1881).

+ Polskie.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Mały wiórek o zatępionym tyłcu. Wióry i okrzeski. Skąpe ślady osady mezolitycznej.

Powiat poznański wschodni.

⊗ Golęcín.

Muzeum Wielkopolskie i Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. sercow. 1. Gr. sercowaty niedokończony 1. Tabl. rdzeniokształtne 4. Wiórek załuskany 1. Oskrobawacz drobny 1. Ułamek ostrza siekiery. Kula kamienna z rozpoczętym otworem, zapewne górny kamień, używany przy wierceniu otworów w toporkach. Wielkich tłuków-rozcieraczy z piaskowca i kwarcytu 11.

Ułamki naczyń, zdobne ornamentem palcowym. Zabytki te odnieść należy do starszego okresu neolitu; śladów innych okresów brak. Golęcín jest — zdaje się — czystą osadą z starszego okresu neolitu. Badali Thamm i dr. J. Kostrzewski. Lit.: Mannus 1909, str. 138.

+ Główna.

Zbiory dr. Zakrzewskiego w Mirosławicach. Wióry, okrzeski. Rylec kątowy. Są to skąpe ślady osady mezolitycznej. Śladów pełnego neolitu brak.

⊗ Komandorja.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry i okrzeski krzemienne. Ułamki naczyń z ornamentem poznogciowym. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

⊗ Łączny Młyn.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Duży nieregularny oskrobawacz. Mniejszy nieregularny oskrobawacz. Wióry, okrzeski. Ceramiki brak. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

⊗ Solacz.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Siekieromłot złamany. Wióry załuskane 2. Tabl. rdzeniokształtne 1. Ułamki naczyń bez ornamentów. Skąpe ślady osady neolitycznej. Lit.: Blume: „Mannus“ 1911, str. 292.

⊗ Staroleka.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej na glinie. Grocik dłutowaty, trzy wiórki. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

⊗ Wronczyn.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Wióry i okrzeski. Są to skąpe ślady osady neolitycznej.

⊗ Wierzenica.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

A) Tuż przy wsi osada na gruncie piaszczystym. Inwentarz: Szyjka flaszki z kryzą, ułamki naczyń bez charakteru, nieco wyrobów krzemienych. Tamże resztki palenisk. Są to ślady osady starszego okresu neolitu.

B) W innym miejscu, na tzw. „Żaliku“ znalazł tu dr. Kostrzewski grób szkieletowy, bez głowy, złożony pod kamieniami. Przy szkielecie dwa pucharki tulipanowate typu Iwna Lit.: Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“, zes. IV—V.

Powiat poznański zachodni.

☉ Dębiec.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry, okrzeski, rdzenie. Ceramiki brak. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

☉ Krąplewo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Wielki nieregularny skrobacz. Skrobacz mniejszy nieregularny. Skrobacz rdzeniowaty. Oskrobrywacz nieregularny. Szereg dużych, grubo łupanych odłupków, analogicznych do wyrobów przemysłu leśniowskiego. Poza tem drobne wiórki i okrzeski, charakterystyczne dla mikrolitu. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ 1916.

+ ☉ ☉ Lasek - Lubania.³¹⁾

Muzeum T. P. N. i Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: *Narzędzia kamienne*: Grocik trójkątny, załuskany na całej powierzchni 1. Gr. dłutowaty 1. Gr. igielkowaty 11. Grocików sercowatych 146. Gr. trzoneczkowate 4. Prototyp gr. trzoneczkowatego 1. Wiór o zatępionym tylcu 1. Pilek wiórowych 12. Ostrze dzidy z trzonkiem 1. Ostrza dzid laurowate 3. Tabl. rdzeniokształtnych 19. Świdrów 9. Oskr. drobne 2. Wiór załuskany 1. Waleczek 1. Skr. kódkowaty pochodny typowy 1. Skr. nieregularny 1. Wiór zaszczerbiony 1. Skrobaczy wykonanych z grubych odłupków 13. Skr. wiórowych 8. Skr. wiórowych krótkich 24. Skr. półokrągłych i krążkowych 3. Skr. półokrągłych większych 3. Oskr. nieregularnych 4. Duże nieregularne oskr. dwu-

boczne 2. Ułamek sierpa 1. Ułameków narzędzi gładzonych 5. Topór niedokończony z niedowierconym otworem ze skały krystalicznej. Ostrze toporka ze skały krystalicznej. Siekiera krzemienna przepalona. Toporków o zwężonej nasadzie 7. Siekierka ze skały krystalicznej. Tłuki kuliste ze skał krystalicznych. Osełka piaskowcowa. Ułamki oselek piaskowcowych. Małe żarna 2. Zwietrzałe zęby wołu i konia oraz kości owc, lub kozy. Kawałki polepy. Płaskie przęśliki 2. Ułamki naczyń z odciskami ziarn zboża. Węgłe drzewne. Ślady palenisk. Kula granitowa z rozpoczętym otworem, służąca zapewne jako górny kamień, obciążający rurę, którą otwór toporków wiercono. *Ceramika*: Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym, z szeregiem słupków wyciskanych pod krawędzią. Podobne ułamki zdobione szeregiem słupków a poniżej wyciśniętymi zębami. Ułamek czaszy o kołnierzu lejowatym, zdobiony na zewnątrz szeregiem zębów, od wewnątrz sześcioma pasami złożonemi kaźden z dwu szeregów naprzemianległych wciskanych punktów oraz pasem ukośnych krzyżujących się linii rytych (por. tabl. V, rys. 11 a, b i c). Czarka z czterema sutkowatemi guzami i poziomem pasmem ornamentów poznogciowych. Czarka z symetrycznie rozłożonemi na obwodzie ośmioma plastycznymi półksiężycami. Naczynie doniczkowate z czterema plastycznymi półksiężycami na brzuścu i drobnym ornamentem nosowym, okalającym naczynie poniżej krawędzi. Ucho duże z trzema plastycznymi żeberkami, kaźde zdobne szeregiem zadraśnięć, wykonanych paznogciem. Ułamki naczyń, zdobione poziomo odcisniętymi linjami sznurka oraz pasami podobnych linii sznurowych, odcisniętych na ukos w ten sposób, że powstają kąty okalające naczynie.

Grociki igielkowate, wióry o zatępionym tylcu, skrobacze półokrągłe i krążkowe, część skrobaczy krótkich i niektóre inne narzędzia, załuskane drobnym, nieregularnym retuszem, są śladami osady mezolitycznej. Pozostałe wyroby krzemienne odnieść należy do pełnego neolitu. Obecność w osadzie Lasek-Lubania czterech zupełnie typowych grocików trzoneczkowatych oraz długich wąskich wiórow nasuwa pytanie, czy nie jest tu re-

31) Na terytorjum Lasku i Lubania odkryto ogółem trzy osady neolityczne: jedna z nich położona jest w pobliżu lewego brzegu dzisiejszej Warty (nr. I), dwie inne zaś po obu brzegach dawniejszego koryta Warty (osada II i III). Gdy pierwsza z tych osad znajduje się na pograniczu pól obu wsi: Lasku i Lubania, druga i trzecia leżą w całości na terytorjum Lasku. W poniższem zestawieniu inwentarza nie rozróżnia autor tych osad. (Przyp. redakcji.)

prezentowany również okres „chwalibogowicki“.³²⁾ Na pozytywne rozstrzygnięcie tego pytania materiał dotychczasowy nie wystarcza, brak nam też odpowiednich analogij w innych osadach.

Ceramika odkryta wraz z wyrobami krzemiennymi stwierdza istnienie tu osad z dwóch różnych okresów neolitu: starszego, reprezentowanego przez ułamki czasz o kołnierzu lejowatym, przez naczynia workowe i miski (por. tabl. VI, rys. 6 i 7) oraz młodszego, reprezentowanego przez ułamki naczyń, zdobionych ornamentem sznurowym typu nadodrzańskiego. Eksploatowali Thamm i dr. J. Kostrzewski. Lit.: E. Blume: *Mannus II* (1909) str. 138, nr. 5. — *Mannus III* (1911) str. 291, nr. 11. — *Mannus IV* (1912) str. 332. — Dr. J. Kostrzewski: „Zapiski Muzealne“ I, ryc. 28—29. — E. Wahle: *Ostdeutschland in jungneolithischer Zeit*, 1918.

+ Łęczyc a.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Skrobacz wiórowy krótki. Rylec 1. Skrobacz drobny 1. Skrobacz łódkowaty pochodny. Wióry, okrzeski. Ceramiki brak. Wyroby krzemienne wskazują na ślady osady mezolitycznej. Śladów neolitu brak. Łęczyc a należy więc do rzędu nielicznych stanowisk, które jedynie w mezolicie były zamieszkałe i dochowały nam materiał czysty, nie zamieszany z okresami późniejszymi. Eksploatowana przez dr. J. Kostrzewskiego.

• Pawłowice

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Wióry i okrzeski; są to skąpe ślady osady neolitycznej. Lit.: Feldmanowski: *Wypokopisko pawłowickie*, Poznań 1877.

Żabikowo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skrobacz mocno spatynowany.

Powiat rawicki.

• Dubin.

Zbiory dr. Zakrzewskiego w Mirosławicach. Wióry i okrzeski. Skąpe ślady osady neolitycznej.

• Sworowo.

Zbiory dr. Zakrzewskiego w Mirosławicach. Gr. dłutowaty. Wióry i okrzeski. Skąpe ślady osady pełneolitycznej.

Powiat skwierzyński.

• Krobielewko.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Wióry, okrzeski, ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Są to skąpe ślady osady z starszego okresu neolitu. Lit.: Weigel: *Nachr. üb. d. Alt.* 1892. *Mannus* 1910.

Powiat strzebiński.

• Budy.

Zbiory dr. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: *Narzędzia krzemienne*: Grociki sercowate 4. Gr. dłutowate 3. Gr. trzoneczkowaty, załuskany na całej powierzchni 1. Gr. romboidalny, załuskany na całej powierzchni 1. Gr. igielkowaty 1. Skrobacz wiórowych 14. Skr. półokrągły 1. Skr. wiórowy, załuskany na krawędzi 1. Skr. łódkowaty pochodny czworokątny 1. Wiórów załuskanych 10. Tabl. rdzeniokształtnych 20. Nóż podwójny, ukośnie ścięty 1. Nóż ukośnie ścięty 1. Wiórów zaszczerbionych z glazurą 8. Wiórów zaszczerbionych 10. Piłka wiórowa 1. Świdry 2. Ułamek narzędzia gładzonego 1. *Ceramika*: Ułamki naczyń z ornamentem linii prostych poziomych, rytych i żłobionych, oraz wciskanych dołków. Grocik brązowy z tulejką, znaleziony w pobliżu stacji. Tylec siekiery porfirowej. Zagadkowy wyrób gładzony ze skały krystalicznej, zbliżonej do nefrytu. Ułamek czaszy o kołnierzu lejowatym z odciskiem ziarna zboża. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Ślady palenisk i kawałki gliny palonej.

Wszystkie wyroby krzemienne należą do neolitu. Śladów osady mezolitycznej brak. Ceramika stwierdza istnienie w Budach dwóch osad, jednej starszej, drugiej młodziej. Osada starsza należy do okresu panowania czasz o kołnierzu lejowatym. Jeden zaś ułamek takiej czaszy z odciskiem ziarna zboża dowodzi, że już w tym czasie znaną była uprawa zbóż. Druga osada charakteryzuje się ceramiką, zdobioną poziomymi prostymi, rytymi i żłobionymi linjami oraz wciskanymi dołkami. Zupełnie podobne motywy zdobnicze

32) L. Kozłowski: *Epoka kamieńna na obszarze wyciemnym wschodniej części wyżyny Małopolskiej (w rękopisie)*.

znamy z naczyń pochodzących z grobów ze szkielecikami skurczonymi z Iwna i kilku innych miejscowości w Wielkopolsce. Groby te odnieść należy do epoki wczesnego brązu, a tem samem przypuszczać należy, że i nasza ceramika do tego samego okresu należy. Odnalezienie w Budach grocika trzoneczkowego z tulejką, wykonanego z brązu, przypuszczenie nasze potwierdza. Eksploatację stacji prowadził p. dr. Zakrzewski.

⊙ Golejewo (Łysa góra).

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: Grociki dłutowate 2. Gr. igielkowate 2. Ułamek naczynia z ornam. sznurowym. Ceramika wskazuje na istnienie w Golejewie osady z końcowego okresu neolitu. Skąpy materiał nie pozwala rozstrzygnąć, czy istniała tu jeszcze osada starsza czy nie. Lit.: Blume: Katalog 1909, str. 139.

⊙ ◆ Jezioro.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Wyroby krzemienne i ułamki naczyń znajdują się w 7 punktach na małych wydawkach blisko siebie położonych. Poszczególne place nie różnią się między sobą i noszą jednolity charakter.

Inwentarz: *Narzędzia krzemienne, kościane itd.*: -Grocik sercowaty 1. Gr. trójkątny, załuskany na całej powierzchni 1. Gr. dłutowaty 6. Gr. igielkowate 2. Skr. wiórowe 2. Skr. podwójny 1. Skr. wiórowy krótki 1. Skr. wiórowe długie 2. Wióry załuskane 4. Oskr. drobny 1. Tabl. rdzeniokształtnych 5. Noże ukośnie ścięte 3. Nóż ukośnie ścięty podwójny 1. Wałeczek 1. Świder krótki, połączony ze skrobaczem 1. Tłuk piaskowcowy (rozcieracz) 1. Ułamki narzędzi gładzonych 4. Szydło kościane 1. Zęby psa i wołu. *Ceramika*: Ułamki kołnierzy czasz lejowatych z ornamentem wciskanych słupków pod krawędzią. Ułamki naczyń z ornamentem wciskanych dołków, rytych kreskach oraz żłobków. Ułamek naczynia z odciskiem ziarna.

Ślady osady w Jeziorach należą do dwóch okresów. Osadę starszą charakteryzują ułamki czasz o kołnierzu lejowatym, osadę młodszą ceramika z wciskanymi dołkami i rytymi oraz żłobionymi kreskami, którą odnieść wypada

do epoki wczesnego brązu. Wyrobów krzemiennych rozdzielić nie podobna.

Ważnem jest odkrycie w Jeziorach na jednym z ułamków ceramicznych odcisku ziarna zbożowego. Stwierdza to znajomość uprawy roślin zbożowych. Zwiertzałe zęby psa i wołu, znalezione razem z wyrobami krzemiennymi i ceramiką, odnieść zapewne również należy do tegoż czasu. Byłoby to w tym wypadku świadectwo hodowli tych zwierząt. Stacja ta była eksploatowaną przez dra Zakrzewskiego.

⊙ Kozie doły.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: Wióry załuskane 2. Duży młot. Grocik sercowaty 1. Gr. dłutowate 2. Gr. igielkowaty 1. Ułamki naczyń z ornamentem sznurowym. Ślady tej osady należą do końcowego okresu neolitu. Śladów starszych osad brak.

Małe Jezioro.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Wióry i okrzeski.

⊙ Nożyczyn.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: Gr. trzoneczkowaty 1. Gr. dłutowaty 1. Gr. igielkowaty 1. Nóż ukośnie ścięty. Skr. półokrągły 1. Skr. wiórowy 1. Oskr. drobny 1. Tabliczka rdzeniokształtna 1. Wióry i okrzeski.

⊙ Rzeszyn.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: Gr. trzoneczkowaty 1. Gr. sercow. 1. Gr. igielkowaty 1. Ułamek nacz. bez ornamentów. Skąpe ślady osady neolitycznej.

Sierakowo.

Na polach wsi Sierakowo, w pobliżu osady Wycinki, odnalazł dr. Zakrzewski, na lotnych piaskach dziś częściowo wziętych pod uprawę, w dziewięciu punktach ślady osad epoki kamiennej. Każdy punkt był eksploatowany oddzielnie, a ich wzajemny stosunek wskazuje załączony planik (ryc. 4). Po rozpatrzeniu materiału i warunków terenowych, wobec tego, że niektóre punkty leżą bardzo blisko siebie, a nawet się ze sobą łączą nie wykazując przy tem różnic w materiale, postanowiłem przy niniejszym opisie wyróżniać

Ryc. 4.

Planik osad neolitycznych w Sierakowie.

tylko trzy stacje, a mianowicie Sierakowo I, utworzone przez stację 1, Sierakowo II, utworzone przez stację 2 i 3, wreszcie Sierakowo III, utworzone przez stację 4, 5 i 6 oraz stacje z pola Nowaka 1, 2 i 3.

+ ⊙ Sierakowo I.

Inwentarz: Grocików dłutowatych 7. Gr. igielkowatych 6. Wiór o zatępionym tylcu 1. Skr. wklęsło wypukły 1. Skr. krótkie 2. Skr. drobny 1. Skr. wiórowych 6. Oskrobawce drobne 2. Wiórów załuskanych 5. Wiór z glazurą 1. Piłka wiórowa 1. Tabl. rdzeniokształtna 4. Ułamki narzędzi gladzouych 2. Ułam. nacz. z ornamentem sznurowym.

Grociki igielkowane, wiór o zatępionym tylcu, część skrobaczy i kilka narzędzi załuskanych drobnym, nieregularnym retuszem, są pozostałością osady mezolitycznej. Pozostałe wyroby krzemienne należą do pełnego neolitu. Ułamki naczyń z ornamentem sznurowym dowodzą, że osada ta należy do końcowego okresu neolitu.

+ ⊙ Sierakowo II,
(pracownia 2 i 3).

Inwentarz: Grocik igielkowany trójkątny 1. Gr. igielkowatych 7. Gr. dłutow. 1. Skrobacze wiórowe krótkie 2. Skr. półokrągłe 3. Oskrobawca drobny 1. Wióry załuskane 4. Tabl. rdzeniokształtna 1. Nóż

ukośnie ścięty 1. Skr. drobny 1. Skr. wiórowe 3. Wiór z półkolistą wnąką 1. Ułamek naczynia z odciskiem ziarna jęczmienia. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Ułamek flaszki z kryzą.

Grociki igielkowane, skrobacze krótkie i półokrągłe oraz kilka narzędzi załuskanych drobnym, nieregularnym retuszem, należą do mezolitu. Pozostałe wyroby krzemienne wraz z ceramiką pochodzą z osady pełnoneolitycznej. Ceramika stwierdza, że była to osada z starszego okresu neolitu.

+ ⊙ Sierakowo III,

(pracownie 4, 5, 6 i prac. 1, 2 i 3 na polu Nowaka, według oznaczeń dr. Zakrzewskiego).

Inwentarz: Grocików igielkowatych 6. Gr. dłutowatych 4. Gr. sercowate 2. Gr. trójkątny, załuskany na całej powierzchni 1. Skrobacze wiórowych 20. Skr. krótkie 2. Skr. półokrągłe 2. Skr. nieregularny 1. Oskr. nieregularny 1. Oskr. drobne 4. Wióry załuskane 4. Wiór półkolisto wklęsły 1. Noży ukośnie ściętych z glazurą 6. Noże podwójne z glazurą 2. Wióry zaszczerbione 3. Piłka wiórowa 1. Tabliczek rdzeniokształtnych 9. Ułamki narzędzi gladzonych 3. Siekiera ze skały krystalicznej o przekroju owalnym 1. Ceramika: Fragment szyjki flaszki z kryzą. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Ułamki naczyń z linjami prostymi poziomymi rytami lub żłobionymi oraz z wciskaniami dołkami.

Grociki igielkowane, część skrobaczy i niektóre narzędzia załuskane drobnym, nieregularnym retuszem są śladami osady mezolitycznej, pozostałe narzędzia należą do pełnego neolitu. Na podstawie ceramiki wyróżnić możemy dwie osady pełnoneolityczne z różnego czasu: starszą z okresu czasz o kołnierzu lejowatym i młodszą z epoki wczesnego brązu.

⊙ Sierakówko.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: Gr. trzoneczkowaty 1. Wiórek załuskany retuszem powierzchniowym. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Skąpe ślady osady z starszego okresu neolitu.

⊙ Witkówek.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach.

Inwentarz: Tabliczka rdzeniokształtna, wióry, okrzeski, ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Skąpe ślady osady starszego okresu neolitu.

• Wójcin.

Zbiory dra. Zakrzewskiego w Mirosławicach. Toporek z zaczęłym otworem, tylec toporka

◁ ◇ Żakowice.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Ułamki kołnierzy czasz lejowatych, ułamki naczyń z ornamentyką typu Iwna: z poziomymi linjami rytymi i żłobionymi oraz wciskanymi dołkami.

Powiat śmigieński.

+ • Dłużyna.

Muz. T. P. N. i Muz. Wielkop. w Poznaniu.

Inwentarz: Wióry załuskane 2. Wiór załuskany półkolisto-wklęsło 1. Tabliczki rdzeniokształtne 2. Skrobacz wiórowy 1. Oskrobywacz wiórowy 1. Oskrobywacz nieregularny 1. Skrobacz wiórowy podwójny, długi 1. Skrobacz łódkowaty 1. Ceramiki brak.

Wyroby krzemienne wskazują na ślady dwóch osad. Skrobacz łódkowaty, skrobacz podwójny oraz parę narzędzi załuskanych drobnym nieregularnym retuszem, silnie spatynowanych, są pozostałością osady mezolitycznej. Pozostałe narzędzia pochodzą z osady neolitycznej, u której bliższe oznaczenie wieku, dla braku ceramiki, jest niemożliwym.

Lit.: Kalk: „Przeгляд Bibliogr.-Arch.“, t. I, (1881) str. 35. — Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“ III (1896). — Koehler: Feuersteinschlagstätten in Posen. „Zeitschr. f. Ethn.“, 1896.

• Wielichowo.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Wióry i okrzeski.

Lit.: Dr. Koehler: Feuersteinschlagstätten in Posen. — „Zeitschr. f. Ethn.“, 1896. — Dr. Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“, t. III, 1896.

Powiat średzki.

• Rajmundowo.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Wióry i okrzeski.

• Węgierskie.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. sercowaty 1. Skrobacz wiórowy długi, zaszczerbiony na krawędzi z glazurą 1. Wiór zaszczerbiony z glazurą 1. Skrobacz wiórowy 1. Wiór załuskany 1. Ceramiki brak. Wyroby krzemienne stwierdzają istnienie osady neolitycznej, której z powodu braku ceramiki dokładniej datować nie możemy.

Lit.: Dr. Koehler: Feuersteinschlagstätten in Posen. „Zeitschr. f. Ethn.“, 1896. — Dr. Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“, III, 1896.

Powiat śremski.

• Błażejowo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Niezdobione ułamki naczyń. Wióry i okrzeski. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

• Biernatki.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry, okrzeski, rdzeń. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

• Krośnieńskie Olędry.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Skrobacz wiórowy krótki 1. Skr. wiórowy 1. Oskrobywacz nieregularny 1. Skąpe ślady osady neolitycznej. Ceramiki brak. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

• Lubiatówko.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik trzoneczkowaty, załuskany na całej powierzchni 1. Grocik z wnękami bocznymi do przywiązania, załuskany na całej powierzchni 1. Gr. sercowate 2, niedokończone 2. Siekierka ze skały krystalicznej 1. Piłka wiórowa mała 1. Gr. igielkowaty 1. Nóż ukośnie ścięty podwójny 1. Wióry zaszczerbione z glazurą 2. Wiór zaszczerbiony 1. Wióry załuskane 2. Skr. wiórowy 1. Oskrobywacz 1. Ceramiki brak. Wyroby krzemienne należą do osady pełno-neolitycznej; z powodu braku ceramiki bliżej wieku tej osady określić nie możemy.

Lit.: Dr. Koehler i Erzepki: Album I, 1893, str. 2. — Dr. Koehler: Osady ep. kam. „Wiad. Num. Arch.“, t. III, 1896.

⊙ **Ludwikowo.**

Ślady osady z epoki kamiennej na wydmie. Lit.: Dr. J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916.

+ ⊙ **Mosina I,**
(lewy brzeg Obry).

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocików igielkowatych 26. Gr. dłutowatych 9. Oskr. drobne 3. Skr. krótkich 6. Skr. półokrągłe 4. Skr. krążkowy 1. Skr. łódkowaty 1. Skr. wiórowy 1. Oskr. nieregularny 1. Świdry krótkie 2. Maleńki rylec 1. Wiórki z śladami retuszu. Wiór półkolisto-wkłęśło załuskany 1. Wałeczek 1. Ułamki naczyń bez ornamentu i z ornamentem wciskanych ukośnych kresek na krawędzi.

Grociki igielkowane, skrobacze i większość pozostałych narzędzi należą do mezolitu. Ceramika należy zapewne do końcowego okresu neolitu lub wczesnego brązu, do tegoż okresu odnieść również wypada wałeczek i parę innych wyrobów krzemienych. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916.

+ ⊙ **Mosina II,**
(prawy brzeg Obry).

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocików igielkowatych 13. Gr. dłutowate 2. Tabliczka rdzeniokształtna 1. Skr. drobny 1. Skr. krótkie 2. Oskrobacze drobne 2. Ułamki naczyń bez ornamentów. Silnie zwietrzałe zęby świni. Przeważna większość wyrobów krzemienych należy do mezolitu. Ułamki ceramiczne, tabliczka rdzeniokształtna i parę innych wyrobów oraz zęby świńskie są świadectwem osady pełno-neolitycznej. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916.

+ **Niwka.**

Muzeum T. P. N. i Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Grociki igielkowane 3. Gr. dłutowatych 10. Skrobacz wysoki wydłużony 1. Skr. wiórowy z wnęką boczną 1. Skr. wiórowych krótkich 8. Skr. podwójny 1. Skr. wysoki podwójny 1. Skr. krążkowy 1. Skr. łódkowaty pochodny 1. Skr. wiórowy,

załuskany. na krawędzi, silnie spatynowany 1. Wióry załuskane 2. Oskr. nieregularny 1. Oskr. drobnych 6.

Wszystkie wyroby krzemienne należą do mezolitu. Śladów osady pełno-neolitycznej brak, tak że Niwka należy do rzędu tych nielicznych osad, które dochowały nam czysty inwentarz mezolityczny, nie zamieszany z okresami późniejszymi. Badali dr. Blume i dr. Kostrzewski. Lit.: J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916. — Blume: Mannus I, 1909, str. 303.

+ ⊙ **Puszczycówko.**

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Gr. sercowaty 1. Gr. dłutowaty 1. Gr. igielkowaty 2. Gr. trzoneczkowaty 1. Wiórek załuskany półkolisto-wkłęśło 1. Wyroby krzemienne wskazują na skąpe ślady dwóch osad. Grociki igielkowane, wiórek załuskany półkolisto-wkłęśło, drobne wiórki i drobny nieregularny retusz niektórych wyrobów wskazują na ślady osady mezolitycznej. Grocik sercowaty i niektóre inne wyroby są śladami rozwiniętego neolitu. Eksploatował dr. J. Kostrzewski. Lit.: Dr. J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916.

△ **Rogalinek.**

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik sercowaty 1. Gr. trzoneczkowaty 1. Wióry załuskane 2. Wióry i okrzeski mikrolityczne. Ułamki naczyń z ornamentem palcowym formy workowej. Poza tem grube odlupki i nieforemne wióry, przypominające wyroby leśniowskie, silnie spatynowane. Eksploatował dr. J. Kostrzewski.

△ **Rusocin.**

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Wióry załuskane 2. Grociki dłutowate 3. Ucho naczynie z ornamentem stempelkowym, charakterystycznym dla grupy naczyń, należących do kultury czasz o kołnierzu lejowatym. Skąpe ślady osady należącej do starszego okresu neolitu.

Powiat szamotulski.

⊙ **Głuchowo-Orle**

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik trzoneczkowaty 1. Wióry załuskane 2. Wióry, rdzenie, okrzeski

Ceramiki brak. Skąpe ślady osady neolitycznej.

⊙ Grzebienisko.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Gruby wiór, załuskany na krawędzi, wióry i okrzeski.

⊙ Ostroróg.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik sercowaty 1. Gr. igielkowany 1. Gr. dłutowate 2. Skrobacz krótki 1. Oskr. nieregularny 1. Oskr. drobny 1. Niezbyt bogate ślady osady neolitycznej, które bliżej datować na podstawie posiadanego materiału nie możemy.

Lit.: Dr. J. Kostrzewski „Zapiski Muzealne“ 1916.

⊙ Otorowo.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Skąpe ślady osady neolitycznej. Wióry, okrzeski, skrobacz wiórowy długi.

⊙ Wilkowo.

Ślady osady z epoki kamiennej na wydmiu. Lit.: Koehler: „Zeitschr. f. Ethn“, 1896. — Koehler: Osady epoki kamiennej „Wiad. Num. Arch.“, t. III, 1896.

Powiat szubiński.

⊙ Dobieszewko.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Ułamek sierpa półksiężycowatego, wykonanego z ciemnego krzemienia, załuskanego na obu powierzchniach. Jest to okaz obcy kulturalnie przemysłowi mikrolitycznemu i uważanym być musi za obcy import; ułamek jednak jest zbyt mały, by móc rozstrzygnąć, czy należy on do typów sierpów skandynewskich czy nadbużańskich.

Powiat wileński.

⊙ Rosko.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik romboidalny, załuskany na całej powierzchni. Świderek wiórowy. Nóż ukośnie ścięty. Siekiera o grubym, przypłaszczonym obuchu. Dłutka gładzone. Mała siekierka gładzona. Ułamek naczynia z ornamentem sznurowym, charakte-

rystycznym dla nadodrzańskiej ceramiki sznurowej. Wyroby te należą wszystkie do późnego okresu neolitu o kulturze ceramiki sznurowej. Inne okresy neolitu nie są tu reprezentowane. Lit.: Blume: Katalog 1909, nr. 525—543, 1168—1200, 1202—1231. — Mannus, 1910, str. 100.

⊙ Wrzeszczyna.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Gruby nieregularny oskrobywacz, nieco wiórów i okrzesków.

Powiat wschowski.

+ ⊙ Grotniki.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Skr. drobny. Rylec boczny. Ułamki naczyń z ornamentem sznurowym poziomym. Są to skąpe ślady dwóch osad: mezolitycznej i z końcowego okresu neolitu.

+ ⊙ Lgiń.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Grocik dłutowaty 1. Skrobacz wiórowy krótki 1. Wiór o zatępionym tyłcu 1, drugi złamany. Świderek wiórowy złamany 1. Duża igielka 1. Wiór zatępiony po obu bokach, ostro zakończony 1. Ułamki czasz o kołnierzu lejowatym. Kołnierze naczyń łagodnie profilowanych z plastycznym żeberkiem poniżej krawędzi. Wióry o zatępionym tyłcu, skrobacz krótki, igielka, oraz wiór zatępiony po bokach są dowodem osady mezolitycznej. Ceramika wskazuje na istnienie tu także osady z starszego okresu pełnego neolitu.

⊙ Włoszakowice.

Muzeum T. P. N. w Poznaniu.

Inwentarz: Nóż dwustronny, ukośnie ścięty, o zatępionym tyłcu, wióry, okrzeski. Skąpe ślady osady neolitycznej.

Powiat zniński.

+ Dziekczyn.

Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.

Inwentarz: Wiór załuskany 1. Wiór o zatępionym tyłcu 1. Grocik dłutowaty 1. Gr. igielkowany 1. Dość skąpe ślady osady mezolitycznej. Pełnego neolitu brak. Lit.: E. Blume: „Mannus“ III, 1911, str. 290.

Tabela przeglądowa ważniejszych typów mikrolitycznych

Osady mezolityczne

Osady mezolityczne

	Niwka +	Łęczycza +	Notecki Młyn ² +	Mosina I + [⊕]	Mosina II + [⊕]	Dłużyna + [⊕]	Gąsiorowo + [⊕]	Glinno + [⊕]	Dziekczyń +	Łęg + [⊕]	Puszczycówko + [⊕]	Pawłówek + [⊕]	Lgów + [⊕]
Typy mezolityczne	Wióry o zatęp. tylcu	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2
	Grociki igielkowate	3	—	—	26	13	—	3	21	1	6	2	5
	Skr. wiórowe krótkie	8	1	—	7	2	—	—	1	—	—	—	4
	Skr. półokrągłe i krążk.	1	—	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—
	Skrobacze wysokie	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2
	Skrobacze podwójne	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
	Skrobacze łódkowate	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
	Rylce	—	1	—	1	—	—	—	4	—	1	—	—
Wióry załusk. półkolisto wklęsło	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	1	—	
Typy mezolityczne i neolityczne	Grociki dłutowate	10	—	—	8	2	—	—	6	1	6	1	1
	Grociki trzoneczkowate	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
	Skrobacze łódk. pochodne	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	Skrobacze drobne	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
	Wióry załuskane	1	—	1	—	—	2	1	2	1	2	—	1
	Oskrobacze drobne	6	—	—	3	2	—	—	1	—	2	—	—
	Świdry	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Oskrobywacze nieregularne	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	
Typy neolityczne	Grociki sercowate	—	—	—	—	—	—	1	1	—	17	1	—
	Gr. załusk. na powierzchni różnych form.	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
	Skrobacze wiórowe	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	9
	Noże ukośnie ścięte	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Pilki wiórowe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Wióry z glazurą	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Wióry zaszczerbione	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
	Tabliczki rdzeniokształtne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Ułamki narz. gładz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Wałeczki	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	

Objaśnienia do tablic.

Tabl. I (IV).

Pełny neolit.

Drobne wyroby krzemienne.

- Rys. 1. Grot z trzonkiem załuskany na całej powierzchni. Budy.
- Rys. 2. Grot z trzonkiem załuskany na całej powierzchni. Lubiakówko.
- Rys. 3. Grot laurawy załuskany na całej powierzchni. Budy.
- Rys. 4. Grot laurawy załuskany na całej powierzchni. Sierakowo III.
- Rys. 5. Grot z wnękami bocznymi. Lubiakówko.
- Rys. 6. Grot trójkątny załuskany na całej powierzchni. Sierakowo III.
- Rys. 7. Nóż podwójny, ukośnie ścięty. Sierakowo III.
- Rys. 8. Nóż podwójny, ukośnie ścięty, z glazurą. Lubiakówko.
- Rys. 9. Nóż ukośnie ścięty. Łęg.
- Rys. 10. Nóż podwójny ukośnie ścięty. Czersk.
- Rys. 11. Nóż podwójny ukośnie ścięty z glazurą. Sierakowo III.
- Rys. 12. Szydło kościane. Jeziory.
- Rys. 13. Grot brązowy z tulejką i skrzydełkami. Żółwiny pod Budami.
- Rys. 14 a i b. Tabliczka rdzeniokształtna. Pawłówek.
- Rys. 15. Tabliczka rdzeniokształtna. Sierakowo II.
- Rys. 16. Świderek. Budy.
- Rys. 17. Wałeczek. Lasek-Lubań.
- Rys. 18. Świder krótki połączony ze skrobaczem. Jeziory.
- Rys. 19 a i b. Tabliczka rdzeniokształtna. Sierakowo.
- Rys. 20. Piłka wiórowa. Budy.
- Rys. 21. Wiór załuskany. Sierakowo III.
- Rys. 22. Piłka wiórowa. Lasek-Lubań.
- Rys. 23. Piłka wiórowa. Lasek-Lubań.
- Rys. 24. Skrobacz owalny. Pawłówek.
- Rys. 25 a i b. Oskrobacz drobny. Sierakowo I.

Tabl. II (V).

Ostrza do dzid.

- Rys. 1. Ostrze laurawate. Parchanie. Muz. w Bydgoszczy.
- Rys. 2. Ostrze laurawate. Łęczeczek. Muz. T. P. N. w Poznaniu.
- Rys. 3. Ostrze lancetowate. Młodocin. Muz. T. P. N. w Poznaniu.
- Rys. 4. Fragment ostrza laurawatego. Lasek-Lubań. Muz. Wielkopolskie.
- Rys. 5. Fragment sierpa. Lasek-Lubań. Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu.
- Rys. 6. Ostrze do dzidy z trzonkiem. Lasek-Lubań. Muz. Wielkopolskie.
- Rys. 7. Ostrze liściowate. Podanin. Muz. Wielkopolskie w Poznaniu.

Tabl. III (VI).

Ostrza do dzid.

- Rys. 1. Ostrze laurawate. Obiecanowo. Muz. T. P. N. w Poznaniu.
- Rys. 2. Ostrze iglicowate. Podanin. Muz. Wielkopolskie w Poznaniu.
- Rys. 3. Ostrze lancetowate. Chelmce. Muz. T. P. N. w Poznaniu.
- Rys. 4. Ostrze liściowate typu nadbużańskiego. Szczury. Muz. T. P. N. w Poznaniu.

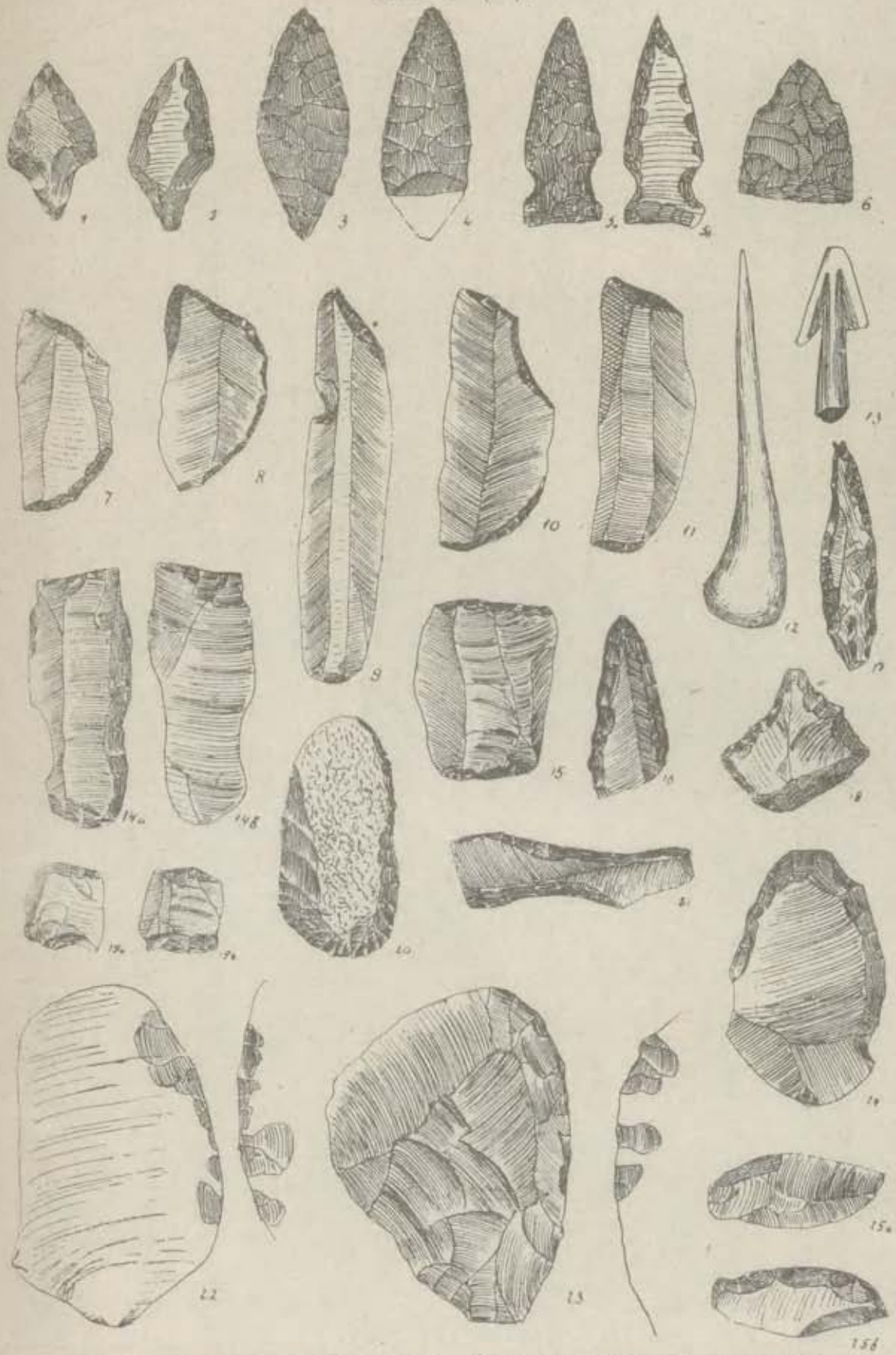
Tabl. IV (VII).

Wióry importowane.

- Rys. 1. Wiór załuskany z czarnego nadbużańskiego krzemienia. Objezierze. Muz. T. P. N. w Poznaniu.
- Rys. 2. Wiór załuskany z czarnego nadbużańskiego krzemienia, z glazurą na krawędzi. Pińsk. Muz. Wielkopolskie w Poznaniu.

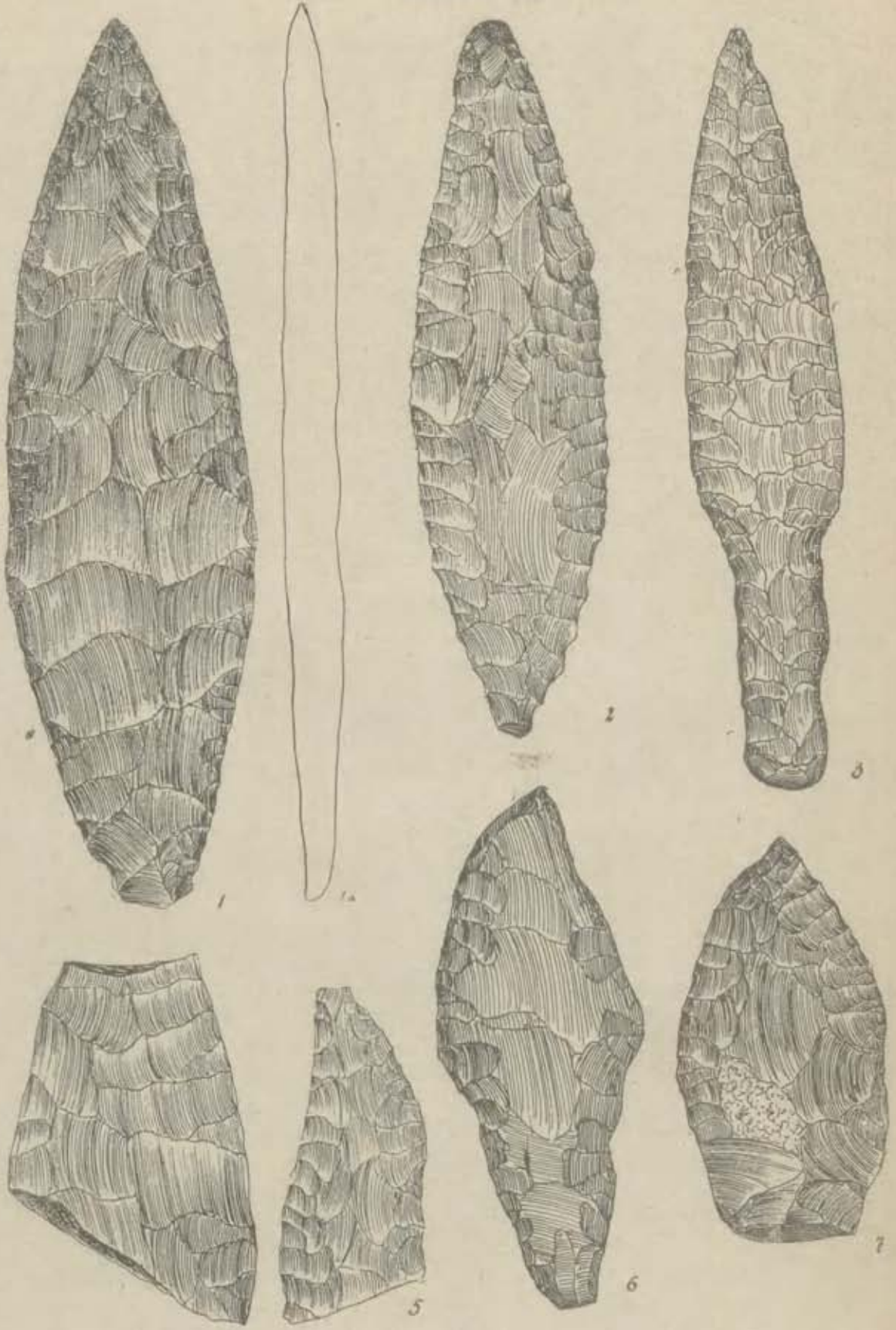

Tabl 1 (IV).

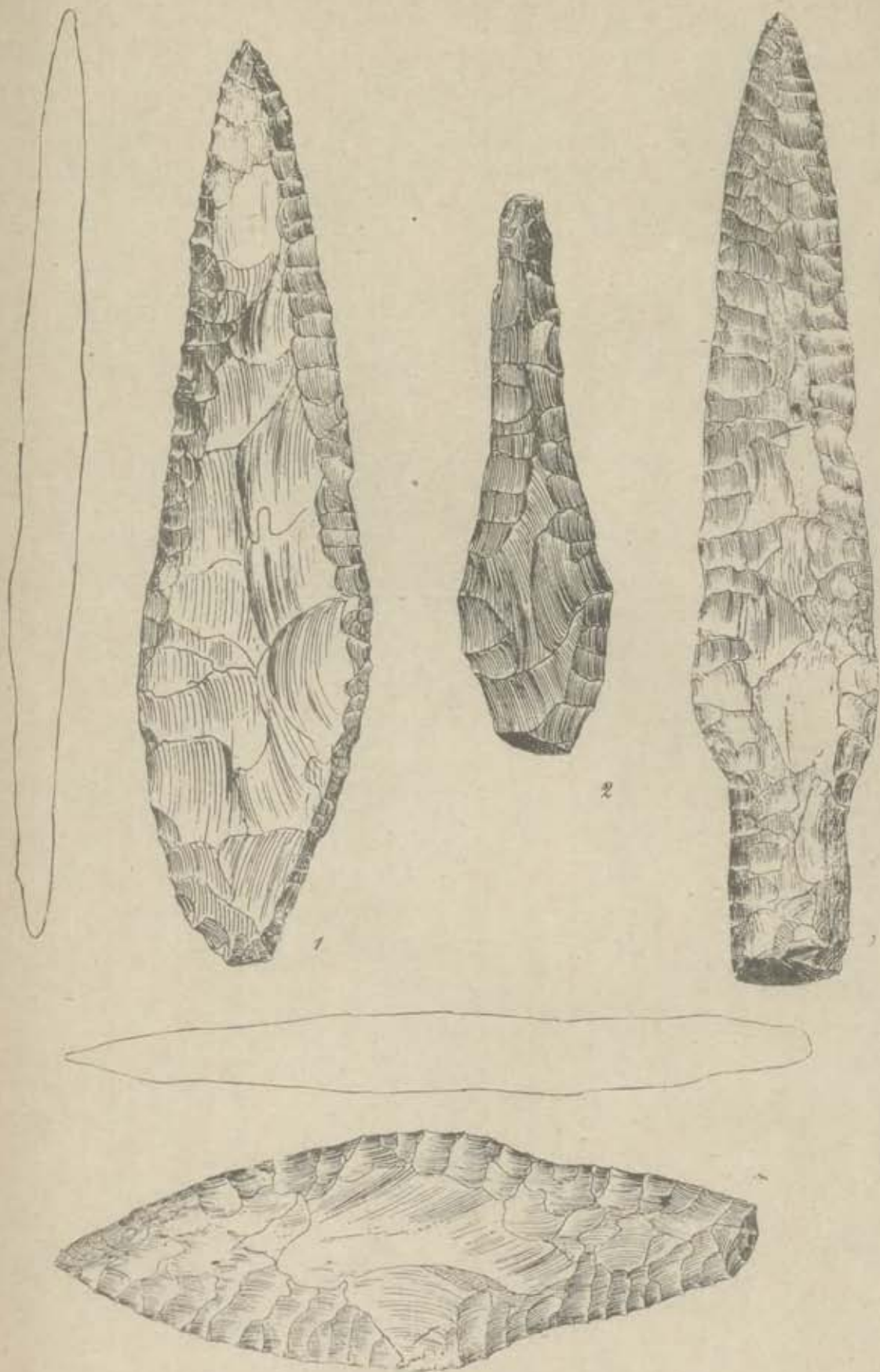
Wielkopolska. Pełny neolit. Drobne wyroby krzemienne.

Tabl. II (V).

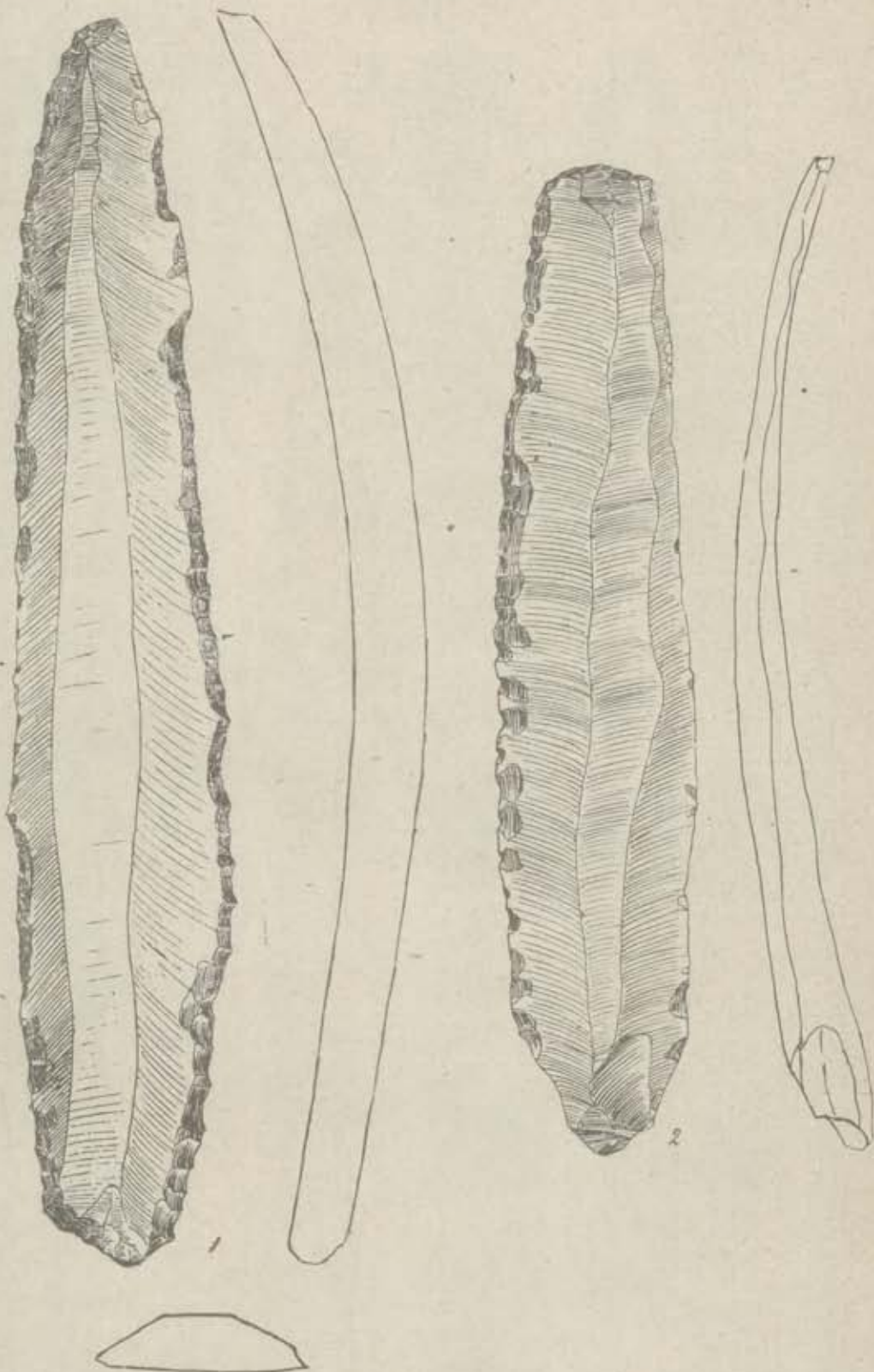
Wielkopolska. Ostrza do dzid.

Tabl. III (VI)

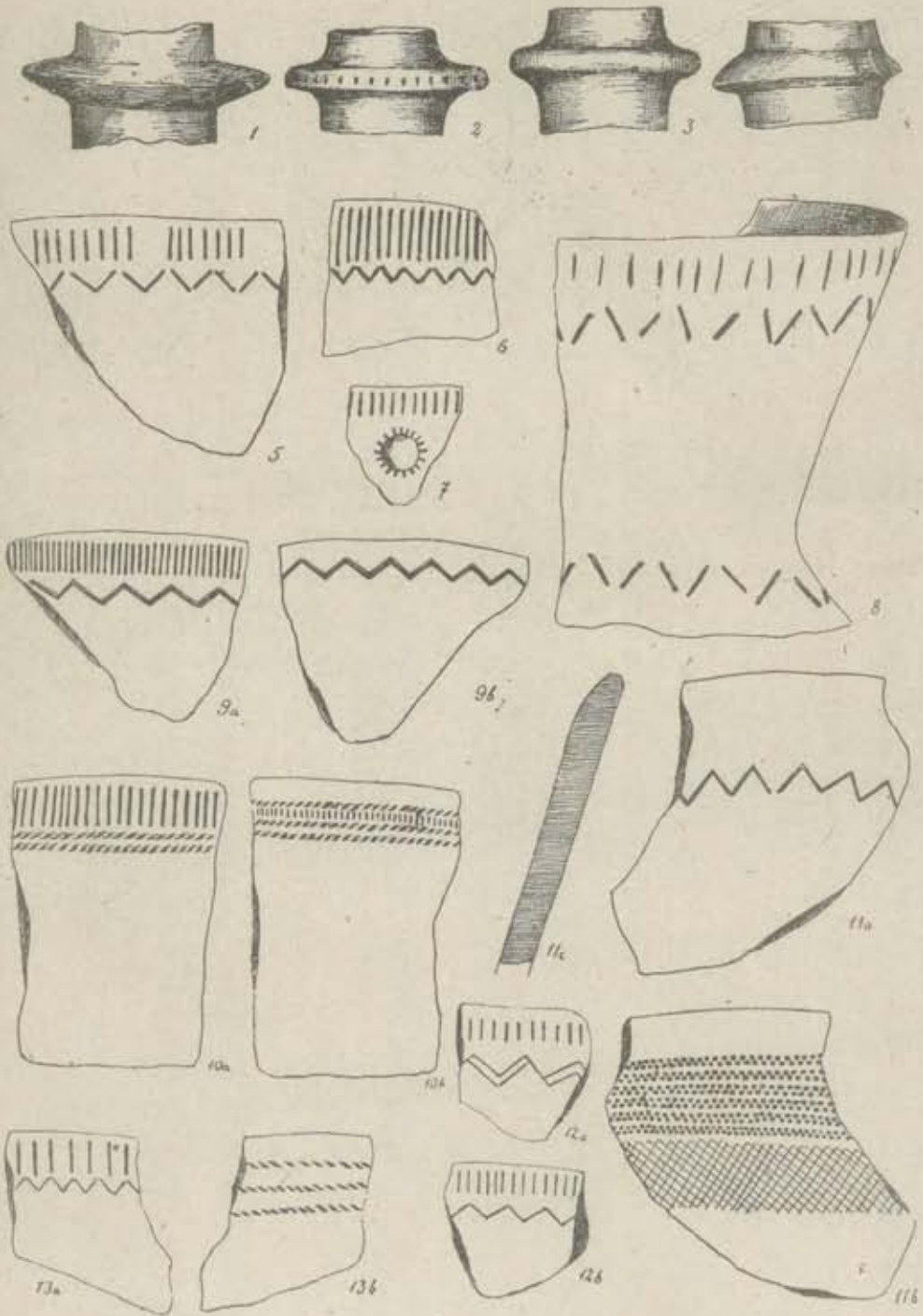
Wielkopolska. Ostrza do dzid.

Tabl. IV (VII).

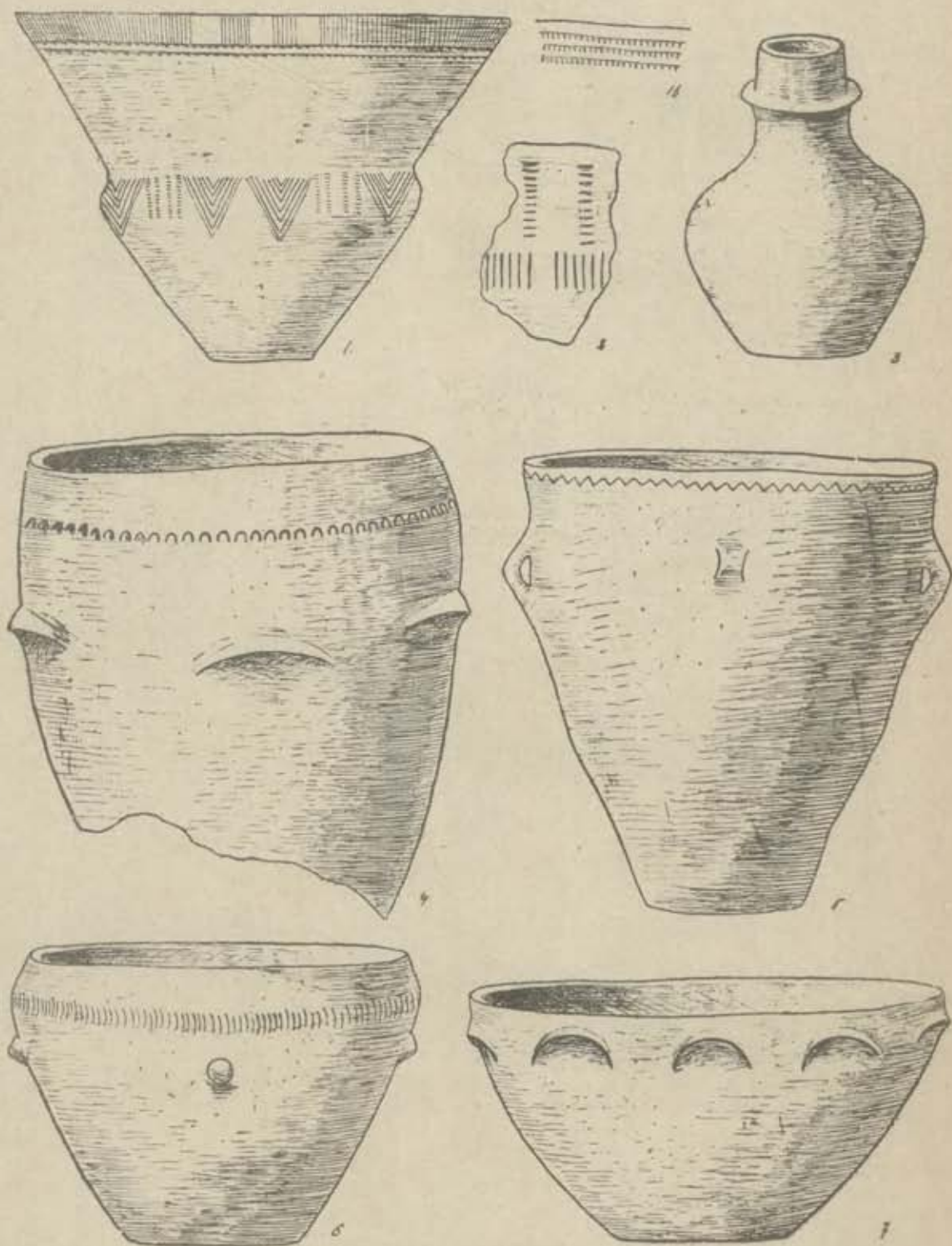
Wielkopolska. Wióry importowane.

Tabl. V (VIII).

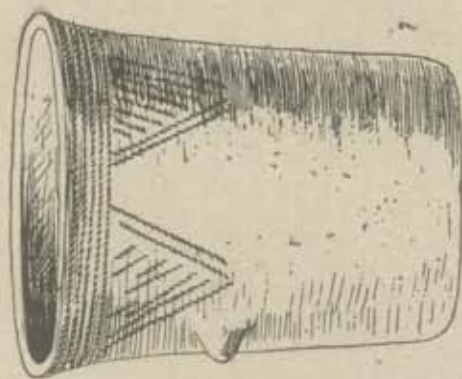
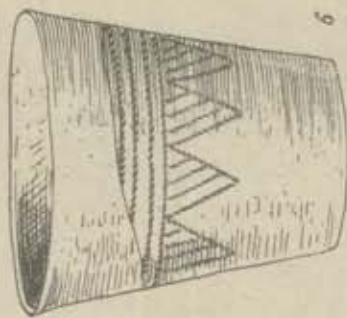
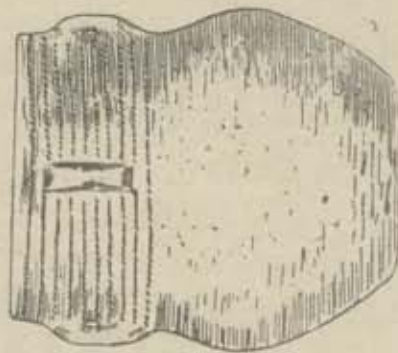
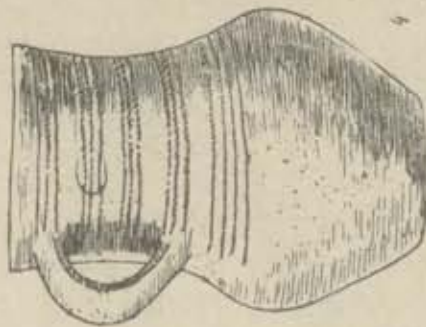
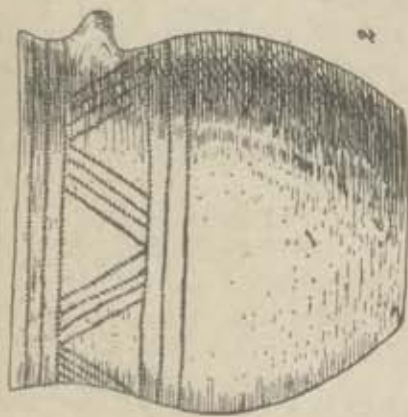
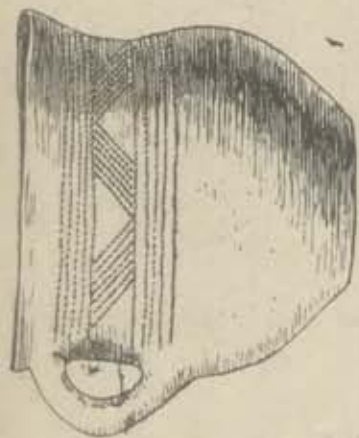
Wielkopolska. Ceramika starszego okresu neolitu.

Tabl. VI (IX)

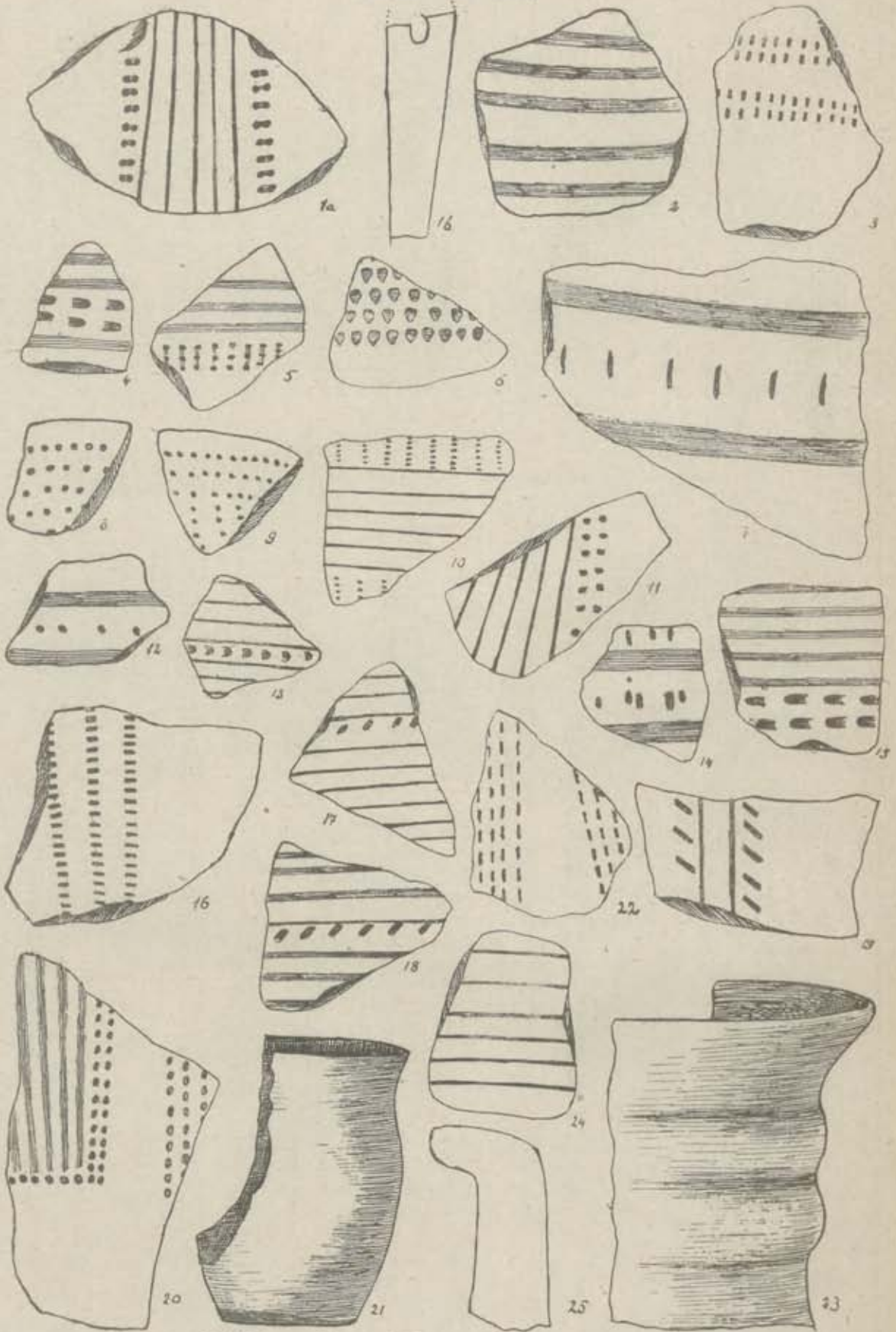
Wielkopolska. Ceramika starszego okresu neolitu.

Tabl. VII (X).

Wielkopolska. Ceramika sznurowa.

Tabl. VIII (XI)

Wielkopolska. Ceramika typu Iwna.

Tabl. V (VIII).

Ceramika starszego okresu neolitu.

- Rys. 1. Szyjka flaszki z kryzą. Tarkowo, pow. inowrocławski.
- Rys. 2. Szyjka flaszki z kryzą, odrestaurowana. Sierakowo I, pow. strzeliński.
- Rys. 3. Szyjka flaszki z kryzą, odrestaurowana. Wierzenica, pow. poznań. wsch.
- Rys. 4. Szyjka flaszki z kryzą, odrestaurowana. Sierakowo III pow. strzeliński.
- Rys. 5. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej. Pawłówek, pow. bydgoski.
- Rys. 6. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej. Sierakowo III, pow. strzeliński.
- Rys. 7. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej z szeregiem wyciśniętych słupków pod krawędzią i wyciśniętymi słóćkami. Sierakowo II.
- Rys. 8. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej. Pawłówek, pow. bydgoski.
- Rys. 9 a-b. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej; strona zewnętrzna i wewnętrzna. Potarzyca, pow. jarociński.
- Rys. 10 a-b. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej z orn. sznurowym; strona zewnętrzna i wewnętrzna. Mątwy, pow. inowrocławski.
- Rys. 11 a-b. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej; strona zewnętrzna i wewnętrzna. Lasek-Lubań, pow. poznański zach.
- Rys. 11c. Profil tegoż kołnierza.
- Rys. 12 a-b. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej; strona zewnętrzna i wewnętrzna. Odolanów II, m. pow.
- Rys. 13 a-b. Ułamek kołnierza czaszy lejowatej; strona zewnętrzna i wewnętrzna. Czersk, pow. bydgoski.

Tabl. VI (IX).

Ceramika starszego okresu neolitu.

- Rys. 1. Czasza o kołnierzu lejowatym. Tarkowo. $\frac{1}{4}$ w. nat.
- Rys. 1 b. Motyw zdobiący krawędź kołnierza od wewnątrz.
- Rys. 2. Ułamek naczynia z Potarzycy.
- Rys. 3. Flaszka z kryzą. Heliodorowc.

- Rys. 4. Naczynie workowate z plastyczną ozdobą półksiężycową na brzegach. Lasek-Lubań. $\frac{1}{4}$ w. nat.
- Rys. 5. Czasza o kołnierzu lejowatym o czterech uchach. Nietrzebowo.
- Rys. 6. Misa z ornamentem paznogiowym i czterema guzami. Lasek-Lubań. $\frac{1}{2}$ w. nat.
- Rys. 7. Misa z szeregiem plastycznych półksiężyców pod krawędzią. Lasek-Lubań. $\frac{1}{2}$ w. nat.

Tabl. VII (X).

Ceramika sznurowa.

- Rys. 1. Garnuszek z pionowym uchem, zdobiony ornamentem sznurowym poziomym i kątowym. Iwno, pow. szubiński.
- Rys. 2. Garnuszek z sęcziem zamiast ucha, zdobiony ornamentem sznurowym poziomym i kątowym. Gizewo, pow. strzeliński.
- Rys. 3. Garnuszek z pionowym uchem, zdobiony na brzuścu potrójnymi liniami rytymi. Żnin.
- Rys. 4. Dzbaneł z uchem, typu śląskiego, zdobiony poziomymi pasami równoległych odcisków sznura. Żnin.
- Rys. 5. Puharek z czterema uszkami pod krawędzią, zdobiony poziomo odcisniętymi pasemkami sznura. Wierzbiczany, pow. inowrocławski.
- Rys. 6. Puhar doniczkowy, zdobiony poziomymi odciskami sznura i trójkątami, wykonanymi również przez odcisk sznura. Grabionna, pow. wyrzyski.
- Rys. 7. Puhar doniczkowy, zdobiony poziomymi odciskami sznura i trójkątami, wykonanymi również przez odcisk sznura. Białośliwie, pow. wyrzyski.

Tabl. VIII (XI).

Ceramika typu Iwna.

- Rys. 1. Fragment ucha, zdobny rytymi liniami i dołkami. Jezioro.

- Rys 2. Ułam. nacz. zdobny pasami żłobionemi. Odolanów I.
- Rys. 3. Ułam. nacz. zdobny wciskanemi dołkami. Jeziory.
- Rys. 4-5. Ułam. nacz. zdobny żłobionemi linjami i dołkami. Jeziory.
- Rys. 6. Ułam. nacz. zdobny wciskanemi dołkami. Jeziory.
- Rys. 7. Ułam. nacz. zdobny żłobionemi pasami i paznogciem. Odolanów I.
- Rys. 8-9. Ułamek. nacz. zdobne nakłutemi kropkami. Odolanów I.
- Rys. 10-11. Ułam. nacz. zdobne rytymi linjami i dołkami. Jeziory.
- Rys. 12. Ułam. nacz. zdobny żłobionemi pasami i dołkami. Odolanów I.
- Rys. 13. Ułam. nacz. zdobny rytymi linjami i dołkami. Jeziory.
- Rys. 14. Ułam. nacz. zdobny żłobionemi pasami i dołkami. Odolanów I.
- Rys. 15. Ułam. nacz. zdobny żłobionemi pasami i dołkami. Jeziory.
- Rys. 16. Ułam. nacz. zdobny wciskanemi dołkami. Budy.
- Rys. 17-18. Ułam. nacz. zdobny rytymi linjami i dołkami. Zakowice.
- Rys. 19. Ułam. nacz. zdobny rytymi linjami. Budy.
- Rys. 20. Ułam. nacz. zdobny rytymi linjami i dołkami. Jeziory.
- Rys. 21. Fragment kielichowatego naczynka. Odolanów I.
- Rys. 22. Ułam. nacz. zdobny krótkimi kreskami. Jeziory.
- Rys. 23. Krawędź naczynia zdobna plastycznymi żeberkami. Odolanów I.
- Rys. 24. Ułam. nacz. zdobny rytymi linjami. Odolanów I.
- Rys. 25. Rączka od czerpaka glinianego Odolanów I.

Wykaz osad wydmowych porządkiem alfabetycznym.

1. ⊗ Biernatki, pow. śremski.	21. ⊕ Golecin, pow. poznański wschodni.
2. ⊗ Biskupice Szalone, pow. ostrowski.	22. ⊗ Gorzyce, pow. jarociński.
3. ⊗ Błażejowo, pow. śremski.	23. ⊗ Gorzyce Wielkie, pow. odolanowski.
4. ⊕◇ Budy, pow. strzeliński.	24. ⊗ Grońsko, pow. nowotomyski.
5. ⊗ Czarnków, pow. czarnkowski.	25. +○ Grotniki, pow. wschowski.
6. +⊕○ Czerniewice, pow. bydgoski.	26. ⊗ Gziesienisko, pow. szamotulski.
7. ⊕⊖ Dakowy Mokre, pow. grodziski.	27. ⊕◇ Jeziory, pow. strzeliński.
8. ⊗ Dąbie, pow. gostyński.	28. ⊗ Jeżewo, pow. gostyński.
9. ⊗ Dębiec, pow. poznański zachodni.	29. ⊗ Komandorja, pow. poznański wsch.
10. +⊗ Dłużyna, pow. śmigieński.	30. ⊗ Kraplewo, pow. poznański zachodni.
11. ⊗ Dobieszewko, pow. szubiński.	31. ○ Kozie doły, pow. strzeliński.
12. ⊗ Dubin, pow. rawicki.	32. ⊗ Krośnice, pow. śremski.
13. + Dziekczyn, pow. żniński.	33. ⊗ Krobielewo, pow. skwierzyński.
14. ⊕○ Frasunek, pow. gostyński.	34-36. + ⊕ ⊙ Lasek-Lubań I-III, pow. poznański zachodni.
15. +⊗ Gąsiorowo, pow. jarociński.	37. ⊗ Latkowo, pow. inowrocławski.
16. +⊗ Glinno, pow. nowotomyski.	38. ⊗ Łączny Młyn, pow. poznański wsch.
17. + Główna, pow. poznański wschodni.	39. + Łęczycza, pow. poznański zach.
18. ⊗ Głuchowo-Orle, pow. szamotulski.	40. +⊗ Lęg, pow. pleszewski.
19. ⊗ Godziszewo, pow. kościański.	41. + ⊕ Lętno, pow. wschowski.
20. ○ Golejewo, pow. strzeliński.	

42. ⊗ Lipie, pow. kępiński.
 43. ⊗ Lisewo, pow. jarociński.
 44. ⊗ Lubiatówko, pow. śremski.
 45. ⊗ Ludwikowo, pow. śremski.
 46. ⊗ Małe Jeziory, pow. strzebiński.
 47. ⊗ Mieszków, pow. jarociński.
 48. + ⊗ Mosina I, lewy brzeg Obry, pow. śremski.
 49. + ⊗ Mosina II, prawy brzeg Obry, pow. śremski.
 50. ⊗ Miniszew, pow. jarociński.
 51. + Nadnotecki Młyn, pow. chodzieski.
 52. ⊗ Niepart, pow. gostyński.
 53. + Niwka, pow. śremski.
 54. ⊗ Nowy Staw, pow. ostrowski.
 55. ⊗ Nożyczyn, pow. strzebiński.
 56. ⊗ Oborniki, pow. obornicki.
 57. + ? ◇ Odolanów I, pow. odolanowski.
 58. ⊕ Odolanów II, pow. odolanowski.
 59. ⊗ Ostroróg, pow. szamotulski.
 60. ⊗ Otorowo, pow. szamotulski.
 61. ⊗ Papiernia, pow. międzyrzecki.
 62. ⊗ Pawłowice, pow. poznański zach.
 63. + ⊗ Pawówek, pow. bydgoski.
 64. ⊗ Pieranie, pow. inowrocławski.
 65. ⊗ Pleszew, pow. pleszewski.
 66. ⊗ Podanie, pow. chodzieski.
 67. ⊗ Podlesie, pow. jarociński.
 68. + Polskie, pow. pleszewski.
 69. ⊕ Potarzycza, pow. jarociński.
 70. ⊕ Prusinów, pow. jarociński.
 71. + ⊗ Puszczykówko, pow. śremski.
 72. + ? ⊗ Radojewice, pow. inowrocławski.
 73. ⊗ Rajmundowo, pow. średzki.
 74. ⊗ Raszewy, pow. jarociński.
 75. ⊕ Rogalinek, pow. poznański zach.
 76. ○ Rosko, pow. wieleński.
 77. ⊗ Roszków, pow. jarociński.
 78. ⊗ Rzeszyn, pow. strzebiński.
 79. ⊕ Rusocin, pow. śremski.
 80. ⊗ Siedlemin, pow. jarociński.
 81. + ○ Sierakowo I, pow. strzebiński.
 82. + ⊕ Sierakowo II, pow. strzebiński.
 83. + ⊕ ◇ Sierakowo III, pow. strzebiński.
 84. ⊕ Sierakówko, pow. strzebiński.
 85. ⊗ Siekierzyn, pow. jarociński.
 86. ⊗ Solacz, pow. poznański wschodni.
 87. ⊗ Sworowo, pow. rawicki.
 88. ⊗ Staroleka, pow. poznański wschodni.
 89. ⊗ Starojastrzębskie Olędry, pow. międzyrzecki.
 90. ⊗ Strzępiń, pow. grodziski.
 91. ⊗ Trzciel, pow. międzyrzecki.
 92. ⊗ Trzianka, pow. czarnkowski.
 93. ⊗ Tuczno, pow. inowrocławski.
 94. ⊗ Węgierskie, pow. średzki.
 95. ⊗ Wielichowo, pow. śmigielski.
 96. ⊗ Wielka Koluda, pow. inowrocławski.
 97. ⊗ Wilkowo, pow. szamotulski.
 98. ⊕ Wierzenica, pow. poznański wsch.
 99. ⊕ Witkówko, pow. strzebiński.
 100. ⊗ Włoszakowice, pow. wschowski.
 101. ⊗ Wola Książęca, pow. jarociński.
 102. ⊕ Wojciechowo, pow. międzyrzecki.
 103. ⊗ Wójcin, pow. strzebiński.
 104. ⊗ Wroneczyn, pow. poznański wschodni.
 105. ⊗ Wrzeszczyna, pow. wieleński.
 106. ⊗ Wysocko, pow. ostrowski.
 107. ⊗ Wyszczanów, pow. kępiński.³³⁾
 108. ⊗ Żabikowo, pow. poznański zach.
 109. ⊕ ◇ Żakowice, pow. pleszewski.

33) W opisie osad wydmowych określono Wyszczanów mylnie, jako leżący w pow. ostrzeszowskim.